

TAGASI ESIVANEMATE MAALE: EESTLASTE EVAKUEERIMINE LOODE-VENEMAALT 1942–44

Aigi Rahi-Tamm, Argo Kuusik

Impeeriumiaegne eestlaste väljaränne, sündis see siis kehvade olude, nälja, maagitsuse või poliitilise agitatsiooni tulemusel, viis tuhandeid kodumaalt võõrsile – seda nii lähemalasuvatesse Peterburi ja Pihkva kubermangu kui ka kaugesse Siberisse või Kaukaasiasse.¹ Enne Esimest maailmasõda elas Vene impeeriumis väljaspool Balti kubermange u 200 000 eestlast. 1920. aastal Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud rahulepingu alusel võisid Venemaal elavad eestlased soovi korral Eestisse ja Eestis elavad venelased Venemaale opteeruda. Kuid kaugeltki mitte kõik opteerumist taotlenud ligi 106 000 isikut ei jõudnud Eestisse, lootus olude paranemisele ja elu võimalikkusele Nõukogude Venemaal hoidis inimesi seal jätkuvalt kinni.² Ka u 60 protsenti Peipsitaguse Oudovamaa eestlastest loobus äratulekust, pidades seda ala “eestlaste maaks”, üks osa neist ilmutas isegi arvamust, et Eesti vabariigi piir võiks käia Luuga linna ja Luuga jõe tagant!³ Paraku tuli paljudel hilisema kollektiviseerimise, piiriäärsete alade

Artikkel on ilmunud rahvusteaduste baasfinantseerimise toetusel.

¹ Aadu Must, “Eesti jälg Siberi ajaloo: Eesti kolonistide majanduselus 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul”, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2007), 411–442; Tiit Rosenberg, “Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega”, *Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused*, toim. A. Tuisk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998); Jüri Viikberg, “Eesti külad Venemaal”, *Eestlane olla...: eesti keele ja kultuuri perspektiivid: [ESTO’96 raames 10 augustil 1996 Tallinnas peetud teaduskonverentsi “Kuidas säilida eestlasena” ettekanded]*, toim. ja eessõna Hill Kulu, Katrin Metsis, Tiit Tammaru (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997), 28–52; Kadri Tooming, “Nälg ja ränne: 1868.–1869. aasta väljarändeliikumine Eestimaa kubermangus”, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2016), 185–214; Kadri Tooming, *Lõuna-Eesti küla Vene impeeriumi keskvalitsuse koloniasatsioonipoliitika mõjuväljas 1889–1914*, magistritöö, juh. Aadu Must (Tartu: Tartu Ülikool, 2008).

² Helen Rohtmets, *Eesti kodakondsuse kujunemine: põhimõtted ja praktika*, magistritöö, juh. Eero Medijainen (Tartu: Tartu Ülikool, 2005), 38–39; Eli Pilve, Meelis Saueauk, “Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist”, *Akadeemia*, 3 (2009), 2152.

³ Ilmar Arens, “Eestluse tekkest Peipsi taga ja ta hävitamisest kommunistliku režiimi ajal 1917–1941”, *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, VI: surutud vastu seina* (Stockholm: EMP, 1958), 120.

“puhastamise” ja Suure Terrori käigus sinnajäämise otsust valusalt kahetseda.⁴ 1939. aastal elas tänaste Leningradi, Novgorodi ja Pihkva oblastite aladel 63 000 eestlast.⁵ Ees seisid uued katsumused.

Teise maailmasõja käigus 1941. aasta sügisel okupeerisid Saksa väed Ingerimaa ja Peipsitagused alad. Saksa okupatsioonivõimude plaanid, mille kohaselt asustati Ida-Euroopas ümber miljoneid inimesi, hõlmasid ka nimetatud piirkonda. Eesti, läänemeresoome ja saksa päritolu elanike registreerimisele pidi järgnema nende evakueerimine vastavalt Eestisse, Soome, Saksamaale või mujale. Esialgne vabatahtlik evakuatsioon asendus 1943. aasta sügisel sunniviisilise, laienedes siis kogu töövõimelise tsiviilelanikkonnale. Aktsioonide tulemusel toodi Eestisse u 24 000 eestlast ja 30 000 venelast, viimastest suurem osa pöördus 1944. aasta lõpul oma kodurajoonidesse tagasi, eestlastest endisse kodukohta tagasipöördujate arv jäi minimaalseks.

Ingerimaal ja Peipsitagustel aladel elanud eestlaste evakueerimist Saksa okupatsiooni ajal on käsitletud suhteliselt napilt. Üheks olulisemaks on olnud õigusajaloolase Ilmar Arensi panus, kes käis 1943. aastal stipendiaadina Tartu ülikooli töörühma koosseisus Peipsitaguseid eesti asundusi uurimas.⁶ Ülevaateid eestlaste registreerimisest ja äratoomisest on koostanud Tiit Noormets⁷ ja Ott Kurs⁸. Viimati on eestlaste ja venelaste 1943. aasta sundeukuatsiooni Eestisse analüüsitud Saksa ajaloolase Tilman Plathi monograafias, seda eeskätt Saksa tööjupoliitika kontekstis Ostlandi Riigikomissariaadis⁹ aastail 1941–44.¹⁰ Saksa okupatsiooni käsitlevatest

⁴ Aadu Must, “Venemaa eestlased ja Suur Terror: elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2002), 118; Pavel Poljan, *Ne po svoei vole ... istorija i geografija prinuditel'nykh migratsii v SSSR* (Moskva, 2001), 87–92.

⁵ Hill Kulu, *Eestlased maailmas* (Tartu: Tartu Ülikool, 1992), 54

⁶ Ilmar Arens, *Peipsitagused eestlased: fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-Peipsimaa uurimuselt 1943–1944*, toim. Ott Kurs (Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994); Ilmar Arens, *Eine estnische Umsiedlung im Jahre 1943* (Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1966); Ilmar Arens, *Eine wissenschaftliche Expedition der Tartu Universität für die Erforschung der estnischen Trans-Peipus-Siedlungen in Jahre 1943* (Columbus, OH: 1974).

⁷ Tiit Noormets, “Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaal Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943”, *Tuna*, 2 (2001), 39–59.

⁸ Ott Kurs, “Rahvateaduslikud uurimistööd Ingeris ja Peipsitaguses II maailmasõja ajal”, *Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused*, toim. A. Tuisk (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998), 84–90.

⁹ Ostlandi riigikomissariaat ehk Ida-alade riigikomissariaat (sks *Reichskommissariat Ostland*) oli 1941. aastal sakslaste poolt okupeeritud Baltikumis ja Valgevenes loodud haldusüksus, mis hõlmas nii kolme Balti riiki (Eesti, Läti, Leedu) kui osaliselt ka Valgevenet. 1.4.1944. lahutati Valgevene Ostlandist.

¹⁰ Tilman Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden: Arbeitseinsatzpolitik in den baltischen Generalbezirken des Reichskommissariats Ostland 1941–1944* (Essen: Klartext Verlag, 2012).

kirjatöödest on teema kohta võimalik leida mõningaid informatsioonikilde, kuid enamasti piirduvad need tõdemusega, et sellised aktsioonid toimusid.

Käesolev artikkel selgitab täpsemalt vähemusrahvuste registreerimist ida pool Eesti piiri ehk aladel, mis olid Teise maailmasõja ajal okupeeritud Saksa vägede poolt: Ingerimaal, nn Peipsitaguses (endine Oudova maakond) ning Luuga ja Pihkva piirkonnas. Millised olid elanike evakueerimise etapid ja kuidas neid teostati? Kui palju inimesi Eestisse jõudis ning milliseks osutus nende siinpoolne vastuvõtt?

Kõik need sündmused leidsid aset kriitilistes ja pöördelistes võimude vahetuse oludes, mis on tugevalt mõjutanud inimeste hoiakuid. Märgiliseks on seegi, et laiem üldsus ei tea Saksa okupatsiooni päevil Eestisse jõudnutest praktiliselt midagi. Kui opteerumine 1920. aastatel on viimastel aastatel enamat käsitlemist ning kaasarääkimist leidnud, siis 1942–44 äratulnute või sundtoodute saatuselugu on jätkuvalt üsna tundmatu, segunedes tihti teiste sõjapõgenike kategooriate või sõjajärgsete rahvastiku liikumistega, mil Eestisse hakkas massilisemalt tulema neid Venemaa eestlasi, keda Nõukogude võim enda huvides ära kasutas ning juhtivatele ametipositsioonidele edutas, mis kasvatas kodueestlastes usaldamatust ja võõristust.¹¹

Ühenduse “Eesti elulood” poolt kogutud mälestused põimituna Saksa ja Eesti julgeolekupolitsei materjalidega,¹² mis sisaldab mh Tartu ülikooli teadlaste poolt koostatud mahukat käsikirja Peipsitaguses piirkonnas teostatud uurimistöde ja vähemusrahvuste registreerimise kohta¹³, ning leitnant Feliks Pihti detailne kirjeldus 1943. aasta sügisel Oudova piirkonnas toimunud iseloomustavad ühtaegu nii sealsete asunduste ajalugu, elanike olusid, erinevaid ohte ning kodukaotusvalu kui ka Natsi-Saksamaa poliit-

¹¹ Hill Kulu, *Eestlaste tagasiränne 1940–1989: Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel* (Tartu Ülikooli kirjastus, 1997), 140; Aivar Jürgenson, *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*, Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid (Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002), 246–252; Anu Korb, “Siberi eestlaste mälestused emamaale naasmisest ja siin kohanemisest: isiklik ja kogukonna kogemus”, *Acta Historica Tallinnensia*, 17 (2011), 150–165; Eda Kalmre, *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus: pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest* (Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007), 83–86.

¹² Rahvusarhiivi (edaspidi RA) fondid ERA.R-819 (Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis) ja ERA.R-64 (Eesti Julgeolekupolitsei). Eesti julgeolekupolitsei oli 1942. aastal moodustatud eestlastest koosnev Saksa politseiorganisatsioon, mille kolmas osakond tegeles sarnaselt Saksa julgeolekupolitseiga rahva meelolu jälgimisega. Osakonnal olid bürood kõigis Eesti maakondades ja informaatorite võrk üle Eesti. Julgeolekupolitsei välisosakonnad tegutsesid ka sakslaste poolt okupeeritud Vene aladel, sh analüüsitava piirkonnas.

¹³ Aruanne Peipsitaguses teostatud uurimistöde ja vähemusrahvuste registreerimise tulemuste kohta, I osa (käsikiri): RA, ERA.R-64.1.26, II osa: RA, ERA.R-64.1.27 (edaspidi Aruanne).

tikat laiemalt. Antud materjali on oma uurimustes kasutanud ka Ilmar Arens.¹⁴ Paraku piirdub nimetatud aruanne vaid endise Oudova (Gdovi) maakonnaga. Eelneva, 1941–42 Ingerimaal toimunud eestlaste registreerimise võtab kokku lipnik Rudolf Soodla aruanne.¹⁵ 2001. aastal jõudis eravaldusest Eesti riigiarhiivi leitnant Jaan Lõokese poolt 12. oktoobril 1943 Volossovos dateeritud käsikiri, mis kirjeldab ka 1943. aasta sügisevakuatsiooni Ingerimaalt.¹⁶ Sealseid sündmusi on toetamas Saksamaa liiduarhiivi sõjaarhiivis Freiburgis säilitatav Saksa 18. armee materjal.

Eestlaste ja teiste vähemusrahvuste registreerimine Ingerimaal ja ida pool Peipsi järve

Natsi-Saksamaa rahvuspoliitika juurde kuulus arusaam rahvaste ja rasside ebavõrdsusest nagu ka sellest, et erinevate rahvaste elu peab toimuma eraldi territooriumitel. Pärast Poola vallutamist 6. oktoobril 1939 peetud kõnes selgitas Adolf Hitler, et tulevikus on kestev rahu võimalik vaid rahvuste ümberasustamise teel, rahvuste vahele tuleb luua paremad eraldamisjooned.¹⁷ 1939. aasta lõpul aeti Saksamaaga liidetud aladelt välja rassiliselt ebasoovitavad isikud, nagu poolakad ja juudid, kelle asemele toodi väljaspool Saksamaad hajali elanud saksa rahvuskillud (baltisakslased, Volõõnia sakslased jt).¹⁸

Rahvuste eristamist plaaniti rakendada ka vallutatud Balti riikide ja Nõukogude Liidu aladel. Eestlased, soomlased, lätlased, leedulased asetisid

¹⁴ Korrespondents antud aruande koostamise kohta vt: RA, ERA.R-819.1.9.

¹⁵ Deutsche Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1 c Erfassungsabteilung. O.U., den 25.10.1942. Zusammenfassung über die Arbeiten der estnischen Kommission in Bereich der 18. Armee seit 30.10.1941 bis 25.10.1942, allakirjutatud R. Soodla: RA, ERA.R-819.1.2, l. 7–12.

¹⁶ Rahvusalasest tööst Ingerimaal 1941–43 ja sellega seotud probleemidest: RA, ERA.R-64.1.829a.

¹⁷ Hans Lemberg “Das Konzept der ethnischen Säuberungen im 20. Jahrhundert”, *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*, hrsg. von Dittmar Dahmann, Gerhard Hirschfeld, Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, 10 (Essen: Klartext Verlag, 1999), 488.

¹⁸ Günther Häufe, “Zwangsumsiedlungen in Polen 1939–1941: zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik”, *ibid.*, 515–535; Olev Liivik, “Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal: ümberasujate lahkumise motiivid”, *Acta Historica Tallinnensia*, 17 (2011), 37–54; Olev Liivik, Triin Tark, “Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: über die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941”, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 3 (2016), 407–427.

rahvuste hierarhias venelastest kõrgemale positsioonile.¹⁹ Ingerimaal ja Peipsitaguses elavatesse eestlastesse, soomlastesse ja sakslastesse suhtuti kui “põhjarassi” tugevdavasse etnilisse elementi.²⁰ 1941. aasta septembris saabus Tallinnasse Saksa SS-i ja politsei ülem Heinrich Himmler, kes rääkis kitsas Saksa julgeolekupolitsei ametnike ringis toimunud vestluse käigus vajadusest asustada Eesti idapiiri ääres elavad umbes 80 000 venelast²¹ kui rassiliselt ja meelsuselt Eestile võõras element ümber itta ning tuua nende asemele Peipsitagused eestlased.²²

Himmleri juhtnööridest tulenevalt andis Saksa julgeolekupolitsei komandör Eestis Martin Sandberger korralduse kõigi Ingerimaal elavate sakslaste, eestlaste ja soomlaste registreerimiseks,²³ millele pidi järgnema nende ümberasustamine. Esmalt, oktoobris 1941 käivitati saksa rahvusrupi registreerimine, seejärel avaldati 22. novembril ja 1. detsembril 1941 käskkirjad ka eestlaste ning soomlaste registreerimise kohta.²⁴ Esialgu asus tegevust juhtima Saksa julgeolekupolitsei Teilkommando Ost asukohaga Krasnoje Selos, mis viidi hiljem üle Krasnogvardeiskisse (tänapäeval Gatšina), kus ülesande täitmine jäi julgeolekupolitsei staabi (hilisema Einsatzkommando 1) vastutada.

Eestlaste registreerimist korraldab komisjon, mis koosnes peamiselt eestlastest ja mõningatest soomlastest, saadeti Krasnogvardeiskisse 11. detsembril 1941. Komisjoni ametlikuks juhatajaks oli sakslane SS-Sturmbannführer Röder, ent sisulist tööd koordineeris sideohvitser Einsatzgruppe A²⁵ juures, kaptenleitnant Boris Palango (viibis kohapeal 15.12.1941–31.3.1942).

¹⁹ Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden*, 434; slaavi elanikkonna kohtlemise kohta okupeeritud Baltikumis vt Tilman Plath, “Schlimmer als die bolschewistische Verschleppung!” Zur Lage der slawischen Minderheiten im Baltikum unter deutscher Besatzung 1941–1945”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 10 (2015), 188–204.

²⁰ “Põhjarassiks” (eesti antropoloog Juhan Auli poolt nimetatud atlandi-balti rassiks) peeti põhjapoolses Euroopas esinevat heledapäist ja siniste silmadega antropoloogilist tüüpi (antud temaatika kohta vt Isabel Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut: das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen: Wallstein, 2003).

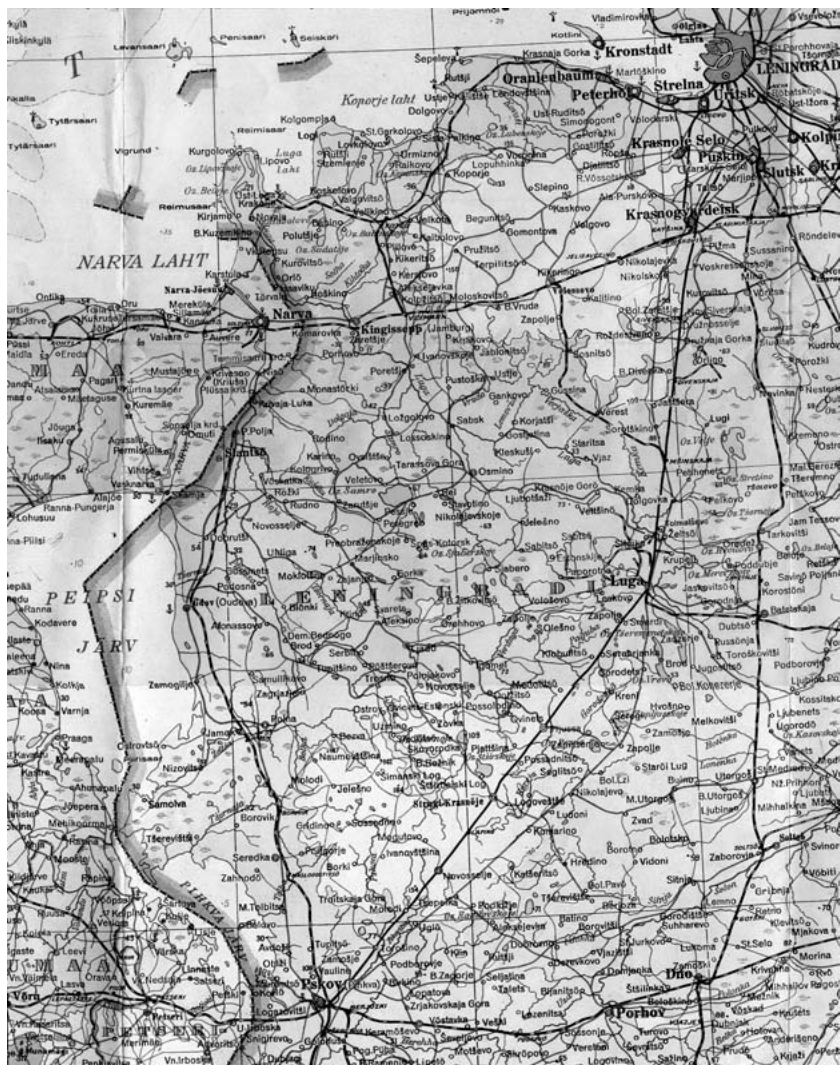
²¹ 1934. a Eesti rahvaloenduse andmetel elas Eestis 92 656 venelast, neist 42 000 elas praegusest Eesti-Vene kontrolljoonest ida pool.

²² Tauschsiedlung von Russen aus dem estn. Präf. Bez. Narva mit Deutschen, Esten und Ingern aus dem derzeitigen rückw. Armeegebiet der 18. Armee (Raum Kingisepp, Kotli, Ingermanland). Reval, 6.11.1941: RA, ERA.R-65.2.94, l. 1–5.

²³ Aruane, I, l. 12; Ülevaade vähemusrahvuste elust ja tööst Ingerimaal 1941–1943 ning sellega seotud probleemidest: RA, ERA.R-64.1.829A, l. 3.

²⁴ Aruane, I, l. 12–13.

²⁵ *Einsatzgruppe* oli Saksa julgeolekupolitsei ja SD (*Sicherheitsdienst* – Natsi-Saksa luureteenistus) poolt moodustatud mobiilne julgeolekupolitseiüksus rindepiirkonnas tegutsemiseks, mis hõlmas nii poliitilise politsei kui kriminaalpolitsei ja SD liikmeid.

Joonis 1. Pihkva ja Leningradi oblasti alad. Eesti Sõjavägede staabi Topo-Hüdrograafia osakonna koostatud kaart, 1938.

Piirkond oli jagatud kuueks rajooniks. Krasnoje Selo rajoonis juhtis töid leitnant Leo Yllö (30.10.1941–25.10.1942), Krasnogvardeiski rajoonis kaptenleitnant Jaan Kibena (15.12.1941–5.3.1942), Puškini rajoonis leitnant Jaan Lööke (1.12.1941–25.10.1942), Tossno rajoonis kapten Eduard Hints

(15.12.1941–3.3.1942). Kahe ülejäänud, Šeštjanaja Gorka ja Tšudovo rajooni registreerimiskomisjonide juhid ei ole nimeliselt teada.²⁶

Komisjoni tegevus seisnes ennekõike vähemusrahvuste ülestähendamises ja nende eluoluga tutvumises. Elanike nimekirjad koostati ametnike poolt kohapeal koos külavanema, kohalike kooliõpetajate ja haritumate isikute abiga. Vastavalt Saksa Einsatzgruppe A ülema Walter Stahleckeri²⁷ korraldusele tuli eestlasena määratleda isik, kelle emakeel oli eesti keel ja kes omas eestipärasest perekonnanime. Inimeste enesemääratlusse suhtuti paindlikult, eriti kui isiku või perekonna üldmulje lubas järeltada põlvnemist mittevenelasest. Vastutulelikkust ilmutati ka nende puhul kes oskasid eesti keelt halvasti või kui isiku nimi oli venestunud.²⁸ Selliselt tulenes isiku rahvuse määratlus paljuski tema enda soovist. Registreerimist teostati vabatahtlikkuse alusel, praktikast ei ole teada sellest keeldumise juhtumeid.²⁹ Komisjoni töö tulemusena registreeriti kõik Saksa 18. armee tagalapiirkonnas elanud sakslased, eestlased, soomlased, isurid, vadjalased, lätlased ja leedulased.³⁰

Kuna registreerimist viidi läbi rahvusrühmade mujale ümberasustamise eesmärgil, oli Riigi Julgeoleku Peaamet Berliinis töö käigust pidevalt informeeritud. Samuti olid kontaktid Eesti omavalitsuse ja Soome valitsusega, viimane saatis 1942. aasta jaanuaris Krasnogvardeiskisse omapoolse komisjoni, mis tegutses seal vaid paar päeva. Registreerimine Ingerimaal loeti lõppenuks 1942. aasta veebruaris.³¹

Mõni kuu hiljem, 1942. aasta suvel alustati vähemusrahvuste registreerimisega Luuga ja Novgorodi ümbruses.³² Kevadel 1943 kandus töö edasi Peipsitagusele alale, mis oli jagatud viieks rajooniks: Oudova, Slantsõ, Polna, Samro ja Ljadõ. Kahes viimatinimetatus oli registreerimine osaliselt läbi viidud juba 1942. aastal. Töö vältas regioonis 12. märtsist 8. septembrini

²⁶ Vt Deutsche Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1c Erfassungsabteilung. O.U., den 25.10.1942. Zusammenfassung über die Arbeiten der estnischen Kommission in Bereich der 18. Armee seit 30.10.1941 bis 25.10.1942, allakirjutanud R. Soodla: RA, ERA.R-819.1.2, l. 7–12.

²⁷ Franz Walter Stahlecker (1900–1942), SS-Brigadeführer, 1941–1942 Einsatzgruppe A ning Ostlandi Saksa julgeolekupolitsei ja SD ülemjuhataja.

²⁸ Stahleckeri korraldus 22.11.1941 ja 1.12.1941. Käsitleb: Eestlaste ja soomlaste registreerimist. RA, ERA.R-819.1.3, l. 21–26.

²⁹ Noormets, "Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaal", 39.

³⁰ Deutsche Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1c Erfassungsabteilung. O.U., den 25.10.1942. Zusammenfassung über die Arbeiten der estnischen Kommission in Bereich der 18. Armee seit 30.10.1941 bis 25.10.1942, allakirjutanud R. Soodla: RA, ERA.R-819.1.2, l. 7–12.

³¹ Aruane, I, l. 12–13.

³² *Ibid.*, l. 13.

1943, mille sisse jäi ka kaks pikemat pausi. Esimene neist, 15.–27. aprillini oli tingitud lumesulamise ja kaasnenud rasketest liiklusoludest, teine paus 1. juulist 18. augustini oli põhjustatud partisanide tegevusest. Nimelt oli Ljadõ rajoonis käimas suurem partisanidevastane aktsioon ning seetõttu ei olnud iseseisvalt liikuva väikese ametnike rühma viibimine piirkonnas operatiivsetel kaalutlustel soovitatav.³³ Registreerimiskomisjoni töö ei möödunud kaotusteta, 1941. aasta detsembris sai partisanide rünnaku tagajärjel surmavalt haavata allohvitser August Niinepuu, rohkem langesid komisjoni personali seas teada ei ole.³⁴

Elanike registreerimine kätkes endas ka varjatuid tahke. Lisaks rahvusele ja emakeelele kanti registreerimiskaardile andmed isiku parteilise kuuluvuse ja poliitilise usalduse kohta. Inimesed, kes olid paarkümmend aastat elanud kommunistlikus riigis, olid natside silmis kõike muud kui usaldusväärsed. “Poliitiline minevik” omas kodanike määratlemisel ühtviisi olulist rolli nii nõukogude kui natsi süsteemis.³⁵ Järgnenud evakueerimise käigus kuulusid poliitiliselt kahtlased või bolševistlikult meelestatud isikud teiste seast eraldamisele, keda plaaniti Eesti vanglatest ning töö- ja kasvatuslaagritest edasi saata Saksamaale. Täpsemad andmed nende kohta puuduvad.

Andmeid küsiti ka leibkonna suuruse, perekonnaseisu, keeleoskuse, haridustaseme ja elukutse kohta. Kirja pandi nii revolutsiooni- kui ka kolhooside eelne varanduslik seis koos omatud maa suuruse ja loomade arvuga, mis võimaldas arvestada seda, kui suures ulatuses oli inimeste vara Nõukogude ajal hävinud või ametivõimude poolt konfiskeeritud. Registreerimine andis ülevaate inimeste eluolust ja toimetulekust, kaardile kanti ka numbrid pere söögivarude ja loomasööda kohta.³⁶ Registreerimise lõpus küsiti eestlastelt ja soomlastelt, kas nad soovivad vabatahtlikult Eestisse või Soome ümber asuda. Nimetatud otsuse pidi perekonnapea allkirjaga kinnitama, misjärel väljastati nn “kollane kaart”, mis andis nimetatutele õiguse Eestisse või Soome asuda.

³³ Aruane, I, l. 14.

³⁴ Deutsche Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1c Erfassungsabteilung. O.U., den 25.10.1942. Zusammenfassung über die Arbeiten der estnischen Kommission in Bereich der 18. Armee seit 30.10.1941 bis 25.10.1942, allakirjutatud R. Soodla: RA, ERA.R-819.1.2, l. 7–12.

³⁵ Amir Weiner, Aigi Rahi-Tamm, “Getting to know you: the Soviet surveillance system, 1939–1957, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 13 (1) (2013), 5–45.

³⁶ Kaardid on osaliselt säilinud, vt Leningradi oblasti vähemusrühvete elanike nimekirjade kollektsioon: RA, ERA.R-1916.

Ühtekokku registreeriti 1941–42 Ingerimaal 81 218 inimest, neist oli eestlasi 12 590, soomlasi (st ingerisoomlasi, vadjalasi, isureid) 65 241, sakslasi 1055, lätlasi 2321 ja leedulasi 11.³⁷ 1943. aastal toimus Ingerimaal järelregistreerimine, mille tulemusel saadi eestlaste arvuks 14 463, ingerisoomlasi loetleti 62 821, isureid 8729 ja vadjalasi 667.³⁸ Samal aastal toimus registreerimine ka Oudovamaal, kus elas 6125 eestlast.³⁹

1942. aasta algul andsid Saksa võimud Loode-Venemaal elavatele eestlastele ja veidi hiljem ka ingerisoomlastele loa Eestisse ümber asuda, mis esialgu toimus inimeste oma kulu ja transpordiga. Organiseeritud ümberasumisega alustati mais 1942, puudutades esmalt töövõimetuid sakslasi, puudustkannatavaid eestlasi ning ingerisoomlasi. Nende evakuatsioon toimus vabatahtlikkuse alusel, kohustuslikuks muutus see 1943. aasta septembris, kui olukord rindel sedalaadi otsuseid üha tugevamalt mõjutama hakkas.

Tartu ülikooli teadlaste initsiatiiv

Samal ajal näitasid huvi Ingeri ja Peipsitaguse piirkonna uurimise vastu üles ka Tartu ülikooli eestlaste ja idapoolsete hõimurahvaste ajalooa tegelevad arheoloogid, keele- ja rahvaluuleuurijad ning ajaloolased. Õigusteaduskonna dekaani prof Jüri Uluotsa algatus saata Peipsi taha soome-ugri rahvaste uurimisega tegelev rühm leidis toetust rektor Edgar Kanti poolt ning kokkuleppel Saksa võimudega lähetati Eesti teadlased 1942. aasta augustis-septembris Lääne-Ingeri vadjaladele. Kuna ekspeditsioonid said toimuda registreerimisaktsiooni raames, võeti osalevad teadlased julgeolekupolitseis ajutiselt ametisse.

Tutvumisekspeiditsioonil osalesid Eesti Rahva Muuseumi juhataja Eerik Laid, etnoloogid prof Gustav Ränk ja Ilmar Talve, keeleteadlane Paul Ariste ja kunstnik Ilmar Linnat. Kuuajalise uurimismatka kestel jõuti ära käia pea kõigis külades, kus vadjalasi veel elas.⁴⁰ 1943. aasta suvel liitusid rühmaga antropoloog Juhan Aul⁴¹ ning keeleteadlased Julius Mägiste ja Felix Oinas.⁴²

³⁷ Sonderbeilage zum Bericht über die im Jahre 1943 im Transpeipusgebiet durchgeführten Forschungsarbeiten: RA, ERA.R-64.1.28, l. 231.

³⁸ RA, ERA.R-64.1.830, l. 207, 219, 231, 236.

³⁹ Sonderbeilage zum Bericht über die im Jahre 1943 im Transpeipusgebiet durchgeführten Forschungsarbeiten: RA, ERA.R-64.1.28, l. 48.

⁴⁰ Ilmar Talve, *Kevad Eestis* (Tartu: Ilmamaa, 1997), 268; Gustav Ränk "Eesti teadlased uurimisreisil Vadjas", *Eesti Sõna*, 8., 9. ja 12. detsember 1942.

⁴¹ 1943. aasta sügisel loodi Tartu ülikooli juurde antropoloogia ja rassiteaduse instituut, mille juhatajaks sai professor Juhan Aul.

⁴² Neid ekspeditsioone finantseeriti Tartu ülikooli Raadi ja Maarjamõisa katsejaamade tuludest, vt Ott Kurs, "Ingerisoomlased", *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused*,

Eesti asundusi hakati uurima 1943. aasta kevadel ning sellesse uurimiserühma olid arvatud Ilmar Arens (stipendiaadina), Felix Oinas (foklorist), Mihkel Toomse (eesti keele professor), Gregor Vaher (geoloog), August Pikkoja (Narva koolinõunik) ja Jaan Lõoke (agronoomiaüliõpilane), Lõoke oli ühtaegu ekspeditsioonrühma saatva kaitsegrupi ülem. Välitöid saadi teha 12. märtsist 8. septembrini 1943. Sarnaselt registreerimiskomisjoni tööga oli ka uurimiserühma tegevus katkestatud aprillis raskete liiklusolude ja 1. juulist 18. augustini partisanirünnakute tõttu. Ekspeditsiooni liikmed liikusid kohati piirkondades, kus see partisanide ohust tingituna oli sageli keelatud isegi Saksa väeüksustele. Sealsetest oludest ning Peipsitaguste eestlaste minevikust andsid Eesti ajalehtede veergudel teada I. Arens ja F. Oinas.⁴³ Rühma 495-leheküljeline välitööde aruanne lõpetati 1944. aasta mais.⁴⁴

Kohapealsed olud

Evakueerimisega seonduvalt on oluline tähele panna piirkonnas valitunud olusid. 1941. aasta augustis-septembris oli Peipsitagune ala muutunud sõja tallermaaks. Paljud eesti pered sundevakueeriti Nõukogude tagalasse, kohalejäänud püüdsid end esmalt varjul hoida, et siis uutest oludest kuidagi toime tulla. 1941. aasta sügiseks olid eesti küladesse alles jäänud peamiselt naised, lapsed, vanurid ja vaid üksikud tööjõus mehed. Mehed olid enamasti kas 1930. aastatel represseeritud või kiirkorras Punaarmeele mobiliseeritud. Ilmar Arensi hinnangul hävitati 1930. aastate repressioonides Oudova kandis u 70 protsenti eesti vähemusrahvusest, 17 000 elanikust langes ohvriks u 13 000 inimest.⁴⁵

Sealseid elutingimusi nimetavad praktiliselt kõik aruanded katastroofilisteks. Taganemisel järgis Punaarmee nn põletatud maa taktikat – vaenlasele ei tohtinud jätta mitte midagi, mis omanuks väärtust: ei transpordivahendeid, põletusainet ega toitu jpm; see mida ära viia ei olnud võimalik, kuulus hävitamisele. Nii põletati maha maju, kohati külade kaupa, hävitati

-rühmad ja -killud, koost. ja toim. Jüri Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 537–538.

⁴³ Vt Felix Oinas “Peipsitagune – põline eestlaste ja sugurahvaste asustusala”, *Eesti Sõna*, 5. aprill 1944; “Sealpool Peipsi kohisevaid vooge”, *Järva Teataja*, 8. juuli 1943; “Jaanipäev Peipsi-taguste eestlaste juures”, *Postimees*, 27. juuni 1943; “Tagasitulejaid oli vähe”, *Sakala*, 27. november 1943; “Peipsitaguses eestlaste jälil”, *Eesti Sõna*, 1. juuni 1943; “Oudova rahvuskultuuri-päev kogus jälle eestlasi”, *Virumaa Teataja*, 8. juuli 1943.

⁴⁴ Antud aruannet säilitatakse Rahvusarhiivis, vt viide 12.

⁴⁵ Arens, “Eestluse tekkest Peipsi taga”, 134.

vilja, tapeti loomi, mis seadis koju jäänud inimesed väga raskesse olukorda. Rindetegevuse tõttu jäi suurem osa 1941. aasta sügissaagist koristamata, selle kõige tulemusel hakkas inimesi kimbutama nälg.

Pärast rinde üleminekut liikusid elanikud oma kodudesse tasapisi tagasi. Uude võimu suhtuti üsna ebalevalt. Saksa vägede saabumisele olid eelnenud külade pommitamised, mis tekitas rusutud meeleolu. 1928. aastal sündinud, siis 13-aastane tüdruk kirjeldab rinde üleminekut Volossovo alevikus järgmiselt:

Rikkamad, ilusamad ja targemad lahkusid Leningradi poole. [...] Paljud majad jäid tühjaks. [...] Ja siis ta tuli! Verine must haakrist tiibadel. See undamine ja pommide vilin ei kao mu kõrvust surmani. [...] Tädi Nastja surus mu rööbaste vahele enda ligi pikali. Vingumine, vilin, hetk vaikust ja plahvatused. Metsik ulg kurdistas. Olin vist teadvuseta. Toibusin. Olime üleni mulda ja prahti täis. Tegin silmad lahti. Minu ees oli poolik mehe käsi. Kell tiksus. Jooksime koju, kotid tühjad. Ema tuli poolel teel vastu. Nõnda pole mind elus kunagi kallistatud. Nutsime. Alevik oli peaaegu tühi. Meil polnud kuhugi minna. Öösel põlesid külad. Kuma paistis meilegi. [...] Ema pakkis asjad kottidesse ja kastidesse. Isa tegi kahe suure rattaga laia käru. [...] Meie lähedal oli kaevik. [...] Ja siis ta tuli! Suur ohtlik haakrist tiibadel. Tegi kaeviku kohal madala tiiru. Vilinat polnud. Kohe käis sähvatus ja tugev raksatus. See oli lööklaine, mis meid hunnikusse virutas. [...] Öösel jõudsim Salu külasse. Küla oli pagulasi täis. Kõneldi vene ja eesti keeles. [...] Enne lõunat tulid viimased punasõdurid. Nad olid noored, eksinud ja hirmunud. Naised andsid neile piima ja juhatasid nad õigele teele. [...] Järgmisel ennelõunal tulid esimesed saksa sõdurid. Ilusad, sihvakad, rõõmsad. Võtsid kaevust vett, andsid kaevu ümber kogunenud inimestele juua ja siis jõid ise, himuga. Hakkasid kohe end pesema. Hiljem leidsin kaevu juurest tüki sõduriseepi. Lõhnas hästi. Kolhoosi laudast võtsid nad mõned kesikud ja tapsid lasuga kõrva. Mitte üks piuks! Kered puhastati ära, visati autosse ja läinud nad olidki. Ootasime veel päeva. Keegi tõi sõnumi, et Volossovos on saksa vägi sees. Läksime ettevaatlikult tagasi. [...] Maja seina ääres seisis okstega kaetud tank. Kaevu juures lodistasid end sõdurid. Isa läks läbirääkimistele. Meid lubati koju. Mõned pered olid ka koju tulnud. Olime okupeeritud (või vabastatud)? Võim pandi paika, inimesed võeti arvele, aeti kokku, loeti ette, mida ei tohi teha. Korra-rikkujaid ähvardati surmanuhtlusega ja seda ka tehti. Üks poodu kõlkus alevi vahel pikka aega teistele hirmuks. Üksikuid inimesi hakkas kaduma. Sellest ei tohtinud rääkida. Kõik tulbad ja aiapostid oli ähvardusi

täis kleebitud. Inimesed olid hirmunud ja hoonetesse varjunud. Tööko-huslased pandi kohe tööle. Isa remontis ahjusid.⁴⁶

Kui siinsete eestlaste elulugudes on rinde üleminekul rõõmustatud bol-ševike terrorist vabanemise üle, siis Peipsitaguste eestlaste lugudes on domineerivaks jooneks teadmatus. Uus kord ei tähistanud seal punater-rorist vabanemist, kogu Saksa okupatsiooni kestel tuli neil kokku puutuda partisanide pidevate rünnakutega.⁴⁷ See muutis inimesed erakordselt ette-vaatlikeks ja hoidis neid pidevalt hirmul, ühtviisi kardeti nii partisane kui sakslaste omavoli. 1927. aastal sündinud Alma on meenutanud:

Meie küllasse saabusid sakslased septembri kuul. [...] Koheselt ilmusid metsadesse ka partisanid, kes käisid meid röövimas öösi. Võtsid meilt munad, või, kartulid, jahu ja ka noorloomad viisid metsa. Kui toit sai otsa tulid jälle tagasi. Päeval käisid sakslased ja võtsid kõik mis meel-dis. 1941. aastal partisanide pärast põletasid sakslased meie küla maha, meie talu asus väikese metsa taga, mis jäi alles, hiljem osutus see meile saatuslikuks. [...] Elu meie kodus oli lausa võimatu, keset metsa kus ei toimu mingit seadust ega armu näljaste inimeste eest. Püssitoru nina alla ja võtsid mida tahtsid – see oli sõja seadus. [...] Vahel tulid nii naljakad inimesed, kes kandsid pool saksa, pool vene sõjaväe riietust ja rääkisid tundmatut keelt, need olid vist saksa luure mehed, kes tahtsid selguse-le jõuda mis toimub üksikus metsavahi majas.⁴⁸

Partisanide aktiivsest tegutsemisest annavad tunnistust ka Eesti julgeole-kupolitsei aruanded.⁴⁹ Kohati liikusid partisanid ringi üsna suurte jõudu-dena. Näiteks ilmus 23. augustil 1942 Pihkvast 30 km kagu suunas Zaitseva külla u 100-meheline partisanide salk, kaasas kergekuulipilduja, püssid ja kolm raskekuulipildujat “Maksim”. Mehed olid enamasti erariietes, vähes-tel oli seljas ka punavorm, kaasas raadiosaatja ja vastuvõtja. Külast rööviti

⁴⁶ Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv (edaspidi EKM EKLA), f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

⁴⁷ Nõukogude partisanide tegevuse kohta vt Dzhon Armstrong, *Sovetskie partizanÿ: legenda i deïstvitel'nost' 1941–1944* (Moskva: Tsentrpoligraf, 2007); Dzhon Armstrong, *Partizanskaja voïna: strategija u taktika 1941–1943* (Moskva: Tsentrpoligraf, 2007); parti-sanide tegevusest antud piirkonnas – vt Saksa 207. julgetusdiviisi sõjapäevikud: Sicher-ungs-Division 207, Kriegstagebuch Nr. 6:1.1.1942–31.12.1942: Bundesarchiv (edaspidi BA), MA RH 26-207/13; Sicherungs-Division 207, Kriegstagebuch Nr. 7:1.1.1943–30.06.1943: BA, MA RH 26-207/20; Sicherungs-Division 207, Kriegstagebuch Nr. 8:1.7.1943–31.12.1943: BA, MA RH 26-207/23.

⁴⁸ EKM EKLA, f. 342, nr 1806 (Alma Kään).

⁴⁹ “Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeoleu saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis”, *Ad Fontes*, 11, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Eesti Rahvusarhiiv, 2002), 116.

kaks lammast ja kaks hane. Paari päeva pärast sõitis eesti 40. kaitsepataljon veotautodel sinna haarangule. Kaheksa pataljoni liiget said seal partisanide rünnaku käigus haavata. Päev hiljem tungisid partisanid Pihkva ja Oudova vahel Jami raudteejaama ja süütasid jaamahoone põlema.⁵⁰

Kokkupuude Eestist pärit sõduritega oli sealsete eestlaste jaoks üsna tava-päraseks nähtuseks. Nii teenis Saksa sõjajõudude alluvuses antud piirkonnas mitmeid eesti pataljone.⁵¹ Saksa mundris teenivatesse eesti poistesse suhtuti üldiselt haletsusega, sest nad tuletasid meelde siit Punaarmeele mobiliseeritud noori. Ühtaegu on eestlastest sõduritest räägitud kui rõõmsameelsetest ja kohalikel pidudel populaarsetest poistest. Tollal 14-aastane Alma meenutab:

[...] tihti tulid ka meie külasse eesti sõdurid, nad küsisid kas siin eestlasi ka elab? Kuna teised ei osanud eesti keelt, kutsusid mind nendega rääkima. [...] Olin poistele tõlgiks, selle eest sain šokolaadi ja muud maius-tusi. Poisid rääkisid oma elust Eestimaal, see oli meie jaoks nagu muinasjutt, käskisid ka meie perel sõita isa kodumaale, Saaremaal olla veel ilusam kui meil. Kui need sõdurid lahkusid, tulid jälle teised.⁵²

Kuigi tollastes mälestustes leidub ka helgemaid momente, on valdavaks teemaks toidumured. 1941/42. aasta talvel suri mitmetes eesti külades inimesi nälga. 1941. aasta detsembris toimus vähemusrahvuste registreerimine Puškinis. Paari nädala pärast, kui inimestele taheti üle anda sellekohased tunnistused, selgus et üle poole 67-st seal registreeritud eestlasest olid selle aja sees nälga surnud.⁵³ Nälg viis äärmuslike situatsioonideni.

Leningradi poolt hakkasid tulema armetud sõjapõgenikud. Ühel õhtul tulid meie ukse taha noored – mees ja naine. Nad palusid endale meie kassi. Suur kõuts oli vabapidamisel. Meid vennaga aeti teise tuppa. Kass tapeti, puhastati ja keedeti meie pliidil. [...] Mul pole peale seda olnud ühtegi kassi.⁵⁴

⁵⁰ "Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944", 137.

⁵¹ Toomas Hiio, "Eesti üksustest Wehrmacht' i, SSi ja politsei ning Relva-SS-i alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest", *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 1 (Viimsi-Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011). Käsitletavas piirkonnas tegutsesid aastatel 1941–44 Saksa 207. julgestusdiviisile allunud 37., 40., 41. ja 42. ning Saksa 281. ja 285. julgestusdiviisidele allunud 38. ja 39. eesti kaitsepataljon, mis tegelesid mitmesuguste objektide, nagu sillad, valvamisega ning partisanide vastase võitlusega.

⁵² EKM EKLA, f. 342, nr 1806 (Alma Kään).

⁵³ Ülevaade vähemusrahvuste elust ja tööst Ingerimaal 1941–1943 ning sellega seostunud probleemidest, l. 6.

⁵⁴ EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

Saksa võimude hoiak kohalike toimetulekusse ei olnud abistav. Sõdurid rekvireerisid taludest selle vähesegi, mis sinna alles oli jäänud.⁵⁵ Ka ingerisoomelugusid uurinud Riina Reinvelt hinnangul pani sakslaste ükskõiksus kohalike toidumuredesse ja erinevad konfiskeerimised inimesi neisse hukkamõistvalt, kohati vihkavalt suhtuma. Näljast pääsemiseks mindi kerjama, mis oli alandavaks kogemuseks.⁵⁶ Peipsitaguses ringiliikunud eesti registreerimisametnikud on püüdnud rahvuskaaslasti võimalusel aidata. Näiteks korraldati 1942. aasta märtsis tasuta jahu jagamise aktsioon u 17 000 eestlasele ja soomlasele, kuid sellist abi ei olnud sõja tingimustes võimalik perioodiliselt läbi viia.⁵⁷ Olukorras kus valitsevaks olid nälg, pidevad partisanide rünnakud ja Saksa võimude omavoli, hakkas üha enam eestlasti mõtlema võimalusele Eestisse ümber asuda.

Isal ei olnud enam tööd. Ema oli töbine. Olime näljased. [...] Isa meisterdas kolm kelku. [...] Ema pakkis kottidesse ja kastidesse isa tööriistad [...], majapidamistarbed [...]. Kokku pandi pesu ja vähesed riided, mis veel alles olid. [...] Veel võeti kaasa mõned vanad fotod ja saksa valitsuse antud lahkumise luba. [...] Kaaluti ka piiblit, aga see oli liiga raske. Võeti kaasa Uus Testament, 1902. a Revelis trükitud. [...] Võeti kaasa ka krihvel ja tahvel, mille peal ema vokki tallates või kududes mulle eesti keelt õpetas.⁵⁸

Evakueerimine Eestisse 1942. aastal

1942. aasta alguses andsid Saksa võimud eestlastele, veidi hiljem ka ingerisoomlastele loa omal jõul Narva kaudu Eestisse asumiseks. Enne neid, 1942. aasta jaanuaris olid rongiga Saksamaale saadetud Ingerimaal

⁵⁵ Noormets, "Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt", 45; Ülevaade vähemusrahvuste elust ja tööst Ingerimaal 1941–1943 ning sellega seotud probleemidest, l. 3–4.

⁵⁶ Riina Reinvelt, *Ingeri elud ja lood: kultuurianalüütiline eluloouurimus*, Studia Ethnologica Tartuensia 5 (Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool, 2002), 44–47.

⁵⁷ Deutsche Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1c Erfassungsabteilung. O.U., den 25.10.1942. Zusammenfassung über die Arbeiten der estnischen Kommission in Bereich der 18. Armee seit 30.10.1941 bis 25.10.1942, allkirjutanud R. Soodla: RA, ERA.R-819.1.2, l. 7–12.

⁵⁸ EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra). 1930. aastatel, kui suleti eesti kirikud ja keelati vaimulikud talitused ning kõik jutlustajad enamasti ära küüditati, peideti piiblid jm vaimulik kirjandus sügavale riiete või vilja alla kirstupõhjadesse, kust need pärast Punaarmee taganemist uuesti välja võtta julgeti.

registreeritud sakslased.⁵⁹ Kuna Saksa armeel polnud piisavalt veovahendeid, mida ümberasujate käsutusse anda, tuli inimestel enestel vajalik transport leida, mis tähendas enamasti hobuveokil või jalgsi Eestisse tulekut. Eestis valitseva olukorra osas parema selguse saamiseks saatsid mõned pered sinna oma maakuulajad. Nii toimis ka Alma pere:

1942. a märtsis vanem õde ja vend otsustasid minna Eestisse. Õde pääses Eestisse, kuid vend tuli tagasi kuna ei tahtnud sõjaväkke minna. Õde sattus Klooga laagrisse, kust käidi tööjõudu otsimas. Õe valis välja üks saksa sõdur, kes oli eesti poiss ja viis ta oma emale koduabiliseks. Hiljem abiellusid, neil on peres kolm last.⁶⁰

Kodunt lahkumine oli kaheldamatult inimestele kurb ja valus katsumus, lisaks hulk teadmatust:

Isa pani koduvärava kinni. Ta nuttis kibedasti aiaposti najal. Tookord nutsime kõik. Läksime teele. [...] Maja ukсед jäid lahti. Elama kolis sinna üks ema noor sõbranna. Jäi maha kogu maine vara, mis oli eluajal ehitatud. [...] Maantee oli koormatud sõjamoona vooridega mõlemas suunas. [...] Enne Narvat lõppes lumi, edasi ei saanud. [...] Õhtul jõudsime üle endise Vene-Eesti piiri. Ööseks saime Narva. Kus oli alles "ärikaid"! Isa müüs kelgud maha ja ostis uued korralikud kotid. [...] Kõik omad asjad panime kottidesse. [...] Nimed kirjutasime peale musta värviga. [...] Juhatati suurde põgenikke täis majja. Ema keetis oma potikeses, mis õnneks kaasas oli, viimased kartulid. [...] Varahommikul pandi meid pinkidega kaubavagunitesse. [...] Esimene peatus oli Tapal. Kamandati maha ja anti taldrikutäis riisi-piima suppi. Milline õndsus! Sõitsime ja tukkusime hommikuni. Keegi ei teadnud kuhu. Lõpuks rong peatus. [...] Eemalt paistis meri. Olime Paldiskis.⁶¹

Märtsis 1942 rajati evakueeritavatele Paldiski lähedale Põllkülla sõjapõgenike laager,⁶² esimesed rongid ümberasujatega jõudsid sinna mais. Nende vastuvõtt oli Eesti omavalitsuse sisedirektooriumi juures asuva Sõjapõgenike Korraldusvalitsuse korraldada, mille juhatajaks määrati Edgar Neggo. Temale hakkasid alluma kõik Eestis asunud sõjapõgenike laagrid: Paldiskis,

⁵⁹ Noormets, "Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt", 46.

⁶⁰ EKM EKLA, f. 342, nr 1806 (Alma Kään).

⁶¹ EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

⁶² Vt ERA.R-937: Põllkülla sõjapõgenike karantiin 1942–44: <<https://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/EE-RA/type/fa/id/ERA.R-937>> (16.03.2017).

Pöllkülas, Kloogal, Tapal, Haapsalus, Narvas ja Viljandis.⁶³ Isikute laagrist lahkumine ja tööle asumine sai toimuda vaid Korraldusvalitsuse loal.⁶⁴

Evakueerimine Eestisse hoogustus 1942. aasta suvekuudel, ajavahemikus 10. maist 3. juunini ja 15. augustist 18. oktoobrini. Mais sõlmis Saksa julgeolekupolitsei Saksa 18. armee ülemjuhatausega kokkuleppe töövõimevõime ja puudustkannatavate eestlaste ning soomlaste Eestisse evakueerimiseks rindelähedastest ja eriti kehva toitlustusega aladelt. Nende isikute ümberasumine sai toimuma endiselt vabatahtlikkuse alusel, kuid nüüd juba organiseeritud korras.⁶⁵ Juunis tuli evakuatsioon katkestada Paldiski laagris puhkenud tüüfuseepideemia tõttu. Samast ajast on teada aga juhtumeid, kus Saksa kohalikud komandantuurid organiseerisid omal initsiatiivil eestlaste ja soomlaste Eestisse saatmist, näiteks viidi juunis Krasnoje Selost Eestisse 550 isikut.⁶⁶ Massilisem ümberasustamine jäi järgmisse, 1943. aastasse.

Eestis rakendati põgenikud tööle, osa neist võeti julgeolekupolitseiile jälgimise alla.⁶⁷ Peamise ohutegurina käsitleti nende võimalikku kommunismimeelsust. Esimeste ümberasunute puhul, erinevalt hilisematest sundtoodetest, bolševismi kalduvust eriti ei täheldatud.

Sundevakuatsiooni korraldamine 1943. aastal

1943. aasta algul käivitus esimesena ingerisoomlaste evakueerimine. Jaanuaris kiitis Soome riiginõukogu heaks nende täismahus Soome evakueerimise plaani.⁶⁸ Venemaalt tulles paigutati nad Kloogal karantiini ja saadeti seejärel Paldiskist laevadega edasi. Kokku evakueeriti Eesti kaudu Soome 63 205 ingerisoomlast, nende transportimine lõppes 1944. aasta juulis.⁶⁹

1943. aasta teisel poolel muutus olukord Saksamaa jaoks üha pingelisemaks, väegrupi Nord rindelõigus oli oodata Nõukogude vägede peale tungi. 12. augustil andis Hitler käsu nn idavalli ehitamiseks liinile Narva

⁶³ Aktimärgend. Käsitleb: sõjapõgenikke Eestis: RA, ERA.R-819.1.4, l. 74–76.

⁶⁴ Sisedirektorium. Sõjapõgenikkude Korraldamise Valitsuse juhataja asetäitja E. Adof Sõjapõgenikkude Varjupaiga juhatajale Kloogal, Sõjapõgenike karantiini juhatajale Paldiskis ja Pöllkülas 25.6.1943: RA, ERA.R-937.1.1, l. 1.

⁶⁵ Rahvusalasest tööst Ingerimaal 1941–43 ja sellega seotud probleemidest, l. 10.

⁶⁶ Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 1c. Erfassungsabteilung. O.U., den 19. Oktober 1942. Bericht. Evakuierung von Esten und Finnen. R. Soodla Leutnant (estn.), Verbindungsoffizier: RA, ERA.R-819.1.2, l. 13–14.

⁶⁷ "Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944", 85.

⁶⁸ Pekka Nevalainen, *Inkeriläinen siirtoväki Suomessa 1940-luvulla* (Helsinki: Otava, 1990), 44.

⁶⁹ *Ibid.*, 59; vt ka Reinvelt, *Ingeri elud ja lood*.

jõgi-Peipsi järv-Velikaja jõgi-Vitebsk-Dnepr. See Läänemerest Musta mereni ulatuv kindlustusvöönd sai tuntuks Pantri-liinina (sks *Panther-Stellung*), mida hakati ehitama septembris. Kaitsemeetmete tõhustamiseks tuli rindejoone ja kaitseliini vaheline ala tsiviilelanikest puhastada.

21. septembril 1943 andis väegrupi Nord tagalapiirkonna ülemjuhataja kindral Kuno-Hans von Both käsu operatsiooni “Roboter” alustamiseks. Selle kohaselt ei tohtinud vaenlasele jääda ühtegi “rakendatavat inimest”.⁷⁰ Päev hiljem jõudis korraldus antud piirkonna julgestusega tegeleva Saksa 207. julgestusdiviisi staapi Tartus, millele järgnes väegrupi ülemjuhataja kindralfeldmarssal Georg von Kuchleri käsk tsiviilelanikkonna evakueerimiseks rindejoone ja Narva jõe-Peipsi järve vaheliselt territooriumilt. Eelisjärjekorras tuli ära tuua soomlased, ingerlased, eestlased ja lätlased.⁷¹ Eestlased ja ingerlased plaaniti transportida Eestisse, venelased Lähti.⁷² Praktikaks kujunes olukord selliseks, et Peipsitagustelt aladelt toodi Eestisse ka umbes 30 000 venelast.⁷³ Nende sundevakuatsioon tehti teatavaks mõni aeg hiljem, oktoobris.

“Roboteri” käigus kuulusid evakueerimisele kohalike omavalitsuste teenistuses seisnud isikud ja nende pereliikmed; isikud, kes teenisid Saksa armee juures, Organisatsioonis Todt⁷⁴ või teiste Saksa institutsioonide juures ja nende pereliikmed; ning ülejäänud töövõimeline elanikkond. See tähendas, et ära tuli viia ainult need pered, mille liikmetest üle poole olid töövõimelised. Lapsed arvati töövõimeliste sekka alates 10. eluaastast.⁷⁵

28. septembril 1943 allkirjastas Eesti omavalitsuse direktor Oskar Angelus eestlaste evakueerimiskava – nelja nädalaga tuli ära tuua 14 000

⁷⁰ Jürgen Kilian, “Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im russischen Nordwesten 1941–1944: Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord”, *Krieg in der Geschichte*, Bd. 75 (Paderborn u.a.: Ferdinand Schöningh, 2012), 460–462.

⁷¹ Sicherungsdivision 207. Kriegstagebuch nr. 8 (1.7.1943–31.12.1943). Darstellung der Ereignisse. 22.9.43 Dorpat: BA, MA RH 26-207/23, S. 77.

⁷² Evakuierung der Zivilbevölkerung aus dem Gebiet zwischen der jetzigen vorderen Linie und der Panther-Stellung, Sicherungs-Division 207 Az. 36, Nr. 1707/43 geh., 28.9.1943: BA, MA RH-26-207/24a.

⁷³ Evakuierung von Estland-Russen aus dem Gefechtsgebiet. Generalkommissar in Reval an den Herrn Reichskommissar für das Ostland. Reval, 24.3.1944: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (edaspidi LVVA), P-70.5.72, l. 499.

⁷⁴ Organisatsioon Todt oli Saksamaa relvastuse ja laskemoona riigiministri Fritz Todti poolt 1938. aastal loodud ning tema nime järgi nime saanud paramilitaarne ehitusorganisatsioon, mis tegeles riiklike ja sõjaliste ehitusprojektidega (teed, sillad, tehased jne).

⁷⁵ Evakuierung der Zivilbevölkerung aus dem Gebiet zwischen der jetzigen vorderen Linie und der Panther-Stellung, Sicherungs-Division 207 Az. 36, Nr. 1707/43 geh., 28.9.1943: BA, MA RH-26-207/24a.

eestlast. Evakuatsiooniks nähti ette neli marsruuti: Narva-Jõhvi, Slantsõ-Vasknarva, Pnevõ-Mehikoorma ja Pihkva-Petseri. Plaani järgi pidi Jõhvi kaudu saabuma 4000 inimest, kes tuli paigutada Tapa juurde loodud laagrisse või Haapsallu. 2230 inimest plaaniti tuua lotjadega Mustveesse, kust nad Jõgeva, Põltsamaa, Võhma piirkonda ümber suunati. 1900 inimest, kes tulid Mehikoorma kaudu, plaaniti saata Võru-Antsla piirkonda. Võru Taara sõjaväekasarmud pidid majutama 2000 inimest.⁷⁶ Peamiselt hakkas evakueerimine kulgema Mustvee kaudu.

Samal ajal ägenesid piirkonnas partisanide kallaletungid. Septembris 1943 räägiti külades juba avalikult, et sakslased lahkuvad ja “omad” on peagi kohal, elanike ümberasustamise kavade tekitasid ägedat vastuseisu. Evakuatsioon jäi saksa piirkonnakomandantuuride korraldada, keda abistasid registreerimiskomandod ning julgestasid eesti kaitsepataljonid. Eestlastest sõdurite ülesandeks oli elanikkonna informeerimine ümberasumise võimalustest ja selle kasuks propaganda tegemine, veovahendite organiseerimine, transportkolonnide moodustamine, elanike küladest välja toomine ja kogunemiskohta saatmine. Venelastest moodustatud kohalikke relvaüksusi (*Einwohnerkampfabteilung*’id⁷⁷ ja *Ostreiter*’id⁷⁸) selleks otsarbeks ei usaldatud.⁷⁹

Evakuatsioon Oudovamaalt vältas septembrist kuni 10. novembrini 1943. Oudova ja Slantsõ piirkonnas olid ümberasustamise peamiseks läbiviijateks Eesti Julgeolekupolitsei liikmetest koosnev registreerimiskomando, kuhu olid kaasatud ka Tartu ülikoolist Felix Oinas ja Ilmar Arens. Komando ülemaks oli leitnant Jaan Lööke.⁸⁰ Aktsiooni oli julgestamas

⁷⁶ Oskar Angelus, Peipsitagusest alalt evakueeritavate eestlaste ümberasustamise ja venelaste Eestist läbijuhkimise kava, 28.09.1943: RA, ERA.R-819.1.43, l. 44.

⁷⁷ *Einwohnerkampfabteilungen*’id (EKA) olid sakslaste poolt okupeeritud Nõukogude Liidu aladel kohalikest elanikest moodustatud omakaitseüksused, mis olid mõeldud tegutsema partisanide vastu.

⁷⁸ Sakslaste poolt okupeeritud Nõukogude Liidu aladel kohalikest elanikest moodustatud ratsaüksused.

⁷⁹ Sicherungs-Division 207, Kriegstagebuch Nr. 8, Darstellung der Ereignisse 27.9.43, Tagesmeldung 28.9.43: BA MA RH 26-207/23; Aruanne, I, l. 325. 1943. a septembri lõpus hakkas Oudova Saksa 611. välikomandantuurile allunud 207. Idaratsapataljon mäsama. Seepeale saadeti enamuse antud piirkonnas asunud venelastest, valgevenelastest, ukrainlastest ja kasakatest formeeritud üksusi Lääne-Euroopasse ja asendati sakslastest koosnevate üksustega. Kohale jäid eesti, läti ja leedu pataljonid, vt Toomas Hiio “Eesti kui Wehrmacht’i operatsioonipiirkond 1941-1944: väegrupi “Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”, *Laidoneri Muuseumi Aastaraamat*, 5 (2005), 130. Samal ajal desarmeeriti ja võeti vahi alla ka Oudova EKA ja teised sealsed vene üksused, vt. Jaan Lööke, Tooresmaterjal ümberasustamise aruandeks, 6.10.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 4.

⁸⁰ Aruanne, I, l. 325.

Joonis 2. Peipsitaguste eestlaste-sõjapõgenike vastuvõtmine Võõpsus. Sügis 1943 (Herder-Instituut, 163908).

eesti 37. kaitsepataljoni kaks kompaniid, kellest üks saadeti Oudova, teine Polna piirkonda. Slantsõ, kui vähemusrahvuste poolt hõredamalt asustatud ja partisanide poolt kõige vähem ohustatud piirkond, pidi oma jõududega toime tulema. Saksa välikomandant määras aktsiooni juhiks Oudova piirkonnas leitnant Felix Pihti. Ümberasujad tuli esmalt koondada kogumispunktidesse kas Oudovasse või Polna rajoonis Seredkasse, kust nad laevadega Mustveesse ja Võõpsu transporditi.

Vähemusrahvuste ümberasumine tehti külavanemaile teatavaks 25. ja 26. septembril. Ühtaegu kästi ümberasujad ka hobuveokitega varustada. Aega inimeste kokku kogumiseks anti kolm päeva. Ilmselgelt oli seda liiga vähe, mistõttu ei suudetud tähtjast kinni pidada. Inimestele tähendas see kiiret asjade pakkimist ja majapidamise likvideerimist. Saksa ja eesti keeles koostatud üleskutses, mille oli allkirjastanud välikomandant, anti teada et Saksa sõjavägi ei kaitse siinset maa-ala enam lähemal ajal punaarmee ega partisanide vastu, mistõttu pakutakse neile võimalust oma kodumaale ümber asuda. Kaasa lubati võtta kogu varandus, sh loomad, vili jm. Tee-moona tuli varuda 14 päeva jagu. Vili, mida kaasa võtta ei saanud, tuli üle anda majanduskomandole. Üleskutse lõppes üsna ähvardaval toonil: "Need, kes vabatahtlikult ümber ei asu, evakueeritakse hiljem tundmatus suunas."⁸¹

⁸¹ Aruane, I, l. 326.

Joonis 3. Peipsitaguste eestlaste-sõjapõgenike vastuvõtmine Võõpsus. Sügis 1943 (Herder-Instituut, 163916).

Ilmar Arensi hinnangul tuli mahajääva vara Saksa majanduskomandole üleandmise korraldus eestlastele ebameeldiva üllatusena, puudus igasugune kindlus vara tagasisaamise osas. Reeglina saadi varandust endaga kaasa võtta vaid nii palju, kui see puhtfüüsiliselt võimalik oli.

Mõnel pool olid inimesed sedavõrd suures segaduses, et andsid kogu oma vilja ja loomad majanduskomandole üle. Näiteks oli Ustje sadamas, kuhu inimesed kokku koguti, juhtum, kus mees vastuseks küsimusele, kus tema kaasavõetav varandus on, näitas ette vaid peotäie kviitungeid: “A vot siin!” Seepeale saadeti ta tagasi oma varanduse järele.⁸²

Kuna ajuti kasvas vastuseis evakueerimisele üle rünnakuteks, läksid aktsiooni läbiviijate meet-

med päev-päevalt karmimaks. Jaan Lõokese aruandest võib lugeda:

Eestlaste transportidele oli kohati tulnud kallale ja teatud, et partisanide poolt on käsk kõik ümberasujad tappa, kuid tapmisi siiski sel ajal ei juhtunud. Kindel oli aga, et paljud eestlased oma küladest välja ei saanud kuna sääl istusid partisanid ja seda takistasid. Nii arvatavasti pidi jääma sisse Tsernovast põhjas asuv nurk, kuna sinna isegi eesti rühmaülemad oma 60 mehega ei riskerinud minna. 29. septembril toodi eesti eeltähen- datud kahe rühma kaitsel välja Tsernovast eestlastest evakueeritavate transport, mis koosnes 120 voorihobusest ja umbes 80 eestlasest. Osa eestlasi oli jäänud maha, kuna polnud saada niipalju hobuseid voori. Tsernovaskis oli külavanema poolt käsutatud kõik hobused metsa ja need [said] siis kahe päeva jooksul eesti sõjaväelaste poolt välja otsitud ning tööle rakendatud. Kuna külas käis samal ajal ka ümberasustamisvastane

⁸² Aruanne, I, l. 327.

propaganda, siis tuli tarvitusele võtta karmimaid abinõusid ja paar agitaatorit likvideerida [...].⁸³

Teekonnal Eestisse tuli inimestel esmalt suuremasse kogunemispunkti jõuda. Esimesed ümberasujad, kuus peret Mikuši külast jõudsid Oudovasse 27. septembril. Järgmisel päeval saabusid Slantsõ ümberasujad, 47 eestlast ja 18 soomlast, kes transporditi raudteel Oudova jaama ning viidi sealt veokitega edasi Ustje sadamasse, kus nad saksa sõjaväest vabaks jäänud barakkidesse majutati. Pögenike saabumine Ustjesse vältas oktoobri keskpaigani. Esimesed lodjad üle Peipsi viimiseks jõudsid kohale 2. oktoobril ning esimene transport asus Mustvee poole teele 3. oktoobri hommikul.⁸⁴

Esialgu oli veoks eraldatud vaid üks puksiir kahe lodjaga. Iga transpordiga viidi ära 40-80 inimest, olenevalt kaasavõetud loomade hulgast. Selleks, et iga päev oleks saanud ekipaaži välja saata, tuli laadimist teostada öösiti, kuid juba esimesel ööl osutus see pimeduse tõttu võimatuks. Valgustuse puudusel jooksid paljud loomad laiali ning kadusid pimeduses. Seepärast nõuti abiks teist puksiiri kolme lodjaga, mille kandevõimeks oli 30–60 tonni. Kokku tehti Ustjest Mustveesse 18 ülevedu (42 lodjatäit). Need üksikud eestlased, kes jõudsid Peipsi rannikule hiljem, saadeti Eestisse edasi liinilaevaga.

Oli ka neid, kes liikusid Eestisse omal initsiatiivil. Näiteks põgeneti Peipsi-tagusest Sirohka rajoonist sealsete kohati kuni 300-meheliste partisaanijõukude eest, kes olid tunginud eestlaste küladesse, röövinud talud paljaks ning tapnud terveid perekondi. Neil õnnestus kaasa võtta vaid kõige hädavajalikum ja paari päeva toidumoon.⁸⁵

Ühtekokku saadeti selle aktsiooniga Oudovamaalt Eestisse 1306 eestlast, 28 soomlast ja 2 lätlast, kellest 1196 oli pärit Oudova rajoonist, 29 Polna rajoonist, 30 Ljadõ rajoonist ja 51 Slantsõ rajoonist. Nende hulgas oli 293 meest, 656 naist ja 256 alla 10-aastast last. Kaasa võtsid nad 169 hobust, 522 lehma, 664 lammast, 110 kitse, 156 siga ja 139 vankrit. Pakke oli neil 11 850, millest 2/3 moodustasid kotid viljaga.⁸⁶ Mitmetest küladest, kust soovijaid enam ära tulla ei jõudnud, toodi nad välja hilisema venelaste evakuaatsiooni ajal.⁸⁷

⁸³ Lõoke, Tooresmaterjal ümberasustamise aruandeks, 6.10.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 5–6.

⁸⁴ Aruanne, I, l. 327.

⁸⁵ Aktimärge Telefoni teel teatatakse Võrust. Eesti Julgeolekupolitsei 6.10.1943: RA, ERA.R-819.1.4, l. 29.

⁸⁶ Aruanne, I, l. 330.

⁸⁷ *Ibid.*, l. 329.

Joonis 4. Peipsitaguste põgenike päralejõudmine Mustvees. Loomade väljalaadimine lotjadest (Herder-Institut, 160978).

Ingerimaal algas eestlaste evakueerimine 6. oktoobril 1943, ümberasujad suunati Eestisse Jamburgi ja Narva kaudu. Karantiin Narvas kestis u neli päeva, mille jooksul vormistati piiriületusload sisemaale liikumiseks. Eesti territooriumil hakkas põgenikke toitlustama Eesti Rahva Ühisabi,⁸⁸ sinnani tuli hakkama saada oma toidumoonaga. Narva jaama läbis päevas 4–5 evakueeritute ešeloni, iga ešelon koosnes tuhandest kuni paarist tuhandest inimesest. Pärast Narva läbikäigulaagrit võisid need, kel oli maapiirkondades sugulasi, nende juurde asuda, ülejäänud transporditi Tapa põgenikelaagrisse või Paldiskisse, kus venelased eraldati eestlastest ja ingerisoomlastest.⁸⁹ Kokku saadeti Gatšinast ja sealsetest ümbruskaudsetest taludest ära 253 eestlast ja 18 lätlast-leedulast ning 292 ingerisoom-

⁸⁸ Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ) oli Saksa okupatsiooni ajal Eestis sotsiaalabi jagamisega tegutsenud organisatsioon, mis tekkis rahvaalgatuse korras 1941. a suvel. ERÜ tegeles Nõukogude terrori ohvrite kindlakstegemisega, korraldas nende ümbermatmist ja nende omaste jt sõjas kannatada saanud isikute abistamist. Koguti annetusi, korraldati koduta jäänud inimeste majutamist, lasteaedade ja internaatide tööd, hangiti toidu- ja tarbekaupu ning korraldati nende jagamist. Majanduslikku kitsikust püüti leevendada oma töökodade asutamisega. Samuti valmistati kingipakke rindesõduritele.

⁸⁹ Wochenbericht über die "Eva". Jamburg, 15.11.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 80. EJP B III Osakonna Narva Välisbüroo EJP B III Osakonna Juhatajale, 29.10.1943. Käsitleb lähemast rinde tagalast evakueeritavaid eestlasi: RA, ERA.R-819.1.4, l. 56.

last.⁹⁰ Volossovo rajoonis elanud 4700 eestlasest (1. mai 1943 seisuga) oli 6. detsembriks 1943 Eestisse toimetatud 4389 inimest.⁹¹

Lisaks läbi Narva ja üle Peipsi tulnutele jõuti Eestisse ka Petserimaa kaudu, seda peamiselt jalgsi. Näiteks ööl vastu 4. ja 5. oktoobrit 1943 saabus Vana-Irboska vastuvõtupunkti 462 evakueeritavat, kelle seas eestlasi oli 421. Põgenike salgad saabusid ööpimeduses ning kuna neil puudusid teejuhid ja valgustus, sattusid nad okastraataedadega piiratud ja hobuseid mittekandvale soisele alale, mis inimeste seas paanikat külvas.⁹²

Kõiki elanikke siiski ei evakueeritud, mitmes külas ei julgetud evakuatsiooni teostada partisanide kartuses. Oktoobri alguses läks Pljussa jõest ida pool asuv ala praktiliselt partisanide kontrolli alla, külades heisati punalipud, allesjäänud mehed mobiliseeriti, jõel asuvad sillad ja parved lõhuti.⁹³ Olukord pooleldi hüljatud külades oli trööstitu. Lisaks partisanidele käisid ringi Saksa poolel võidelnud hispaanlaste “Sinise diviisi”⁹⁴ sõdurid. Nähtut on leitnant Lööke kirjeldanud järgmiselt:

Vaevalt möödunud põgenike kolonnist, tuleb vastu imelik voor: pool sõjaväeline, pool ei tea mis. Hispaanlased. Kuulus Sinine diviis või nagu paljud sakslased teda nimetavad –Tanzdivision. Rakmeteta, relvadeta ja lärmi ning laulu [saatel], mida meie mõistes ei saa kuidagi lauluks nimetada. Jällegi tühi küla. Kuid nii näib see vaid esimesel silmapilgul. Ligemal silmitsemisel näeme hoopis midagi muud: külas käib väike lahing. Hispaanlased ajavad taga külla maha jäänud kanu. Küll kividega, küll revolvriga. [...] Ah uhked Andaluusia pojad! Mustlased – ütlen ma. Kümme, vast sada korda hullemad, kui venelased.⁹⁵

22. detsembriks 1943 oli Loode-Venemaalt ära toodud 22 448 eestlast, kellest enamik – 13 324 – suunati tööle põllumajandusse, 1621 tööstusse. 1944. aasta jaanuariks oli eestlaste evakueerimine praktiliselt lõpetatud,

⁹⁰ Rudolf Soodla. Einsatzkommando 1 an den Kommandeur des Einsatzkommandos 1 der Sicherheitspolizei und des SD. Umsiedlung der Esten und Finnen aus der Stadt Gatschina am 25. und 26.10.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 53.

⁹¹ Käsitsi kirjutatud märkmed: RA, ERA.R-819.1.9, l. 130.

⁹² Käsitleb Peipsitaguste eestlaste evakueerimist, Tartus 6.10.43: RA, ERA.R-819.1.4, l. 28.

⁹³ Aruanne, I, l. 327.

⁹⁴ “Sinine diviis” (*División Azul*, hispaania keeles ametlikult *División Española de Voluntarios*) – Saksa Wehrmachi 250. jalaväediviis, sinise nimetus tulenes Francisco Franco võimupartei Falangi (*Falange*) liikmete – falangistide sinistest särkidest. Oli Hispaania vabatahtlikest koosnev diviis, mis sõdis Saksa ülemjuhatause alluvuses idarindel. Praktiliselt kõik märkmed evakuatsioonist kirjeldavad hispaanlaste kuritegusid. Vt. RA, ERA.R-819.1.9.

⁹⁵ Muljeid ühelt ringsõidult Volossovo rajoonis, 20.11.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 125.

selleks ajaks oli ära toomata jäänud veel u 600 eestlast Jamburgi, Volossovo ja Vlassovo piirkonnast.⁹⁶

Venelaste sundevakuatsioon Peipsi tagant 1943. aasta sügisel

Eraldi aktsiooniks kujunes venelaste ümberasustamine Leningradi oblastist Eestisse ja Lähti. See kuulutati välja 1943. aasta oktoobri algul.⁹⁷ Sarnaselt eestlastele jt vähemusrahvustele räägituga, põhjendasid Saksa võimud ka nüüd operatsiooni läbiviimise vajadust sellega, et peagi ei saa Saksa armee enam piirkonda kaitsta.⁹⁸ Operatsiooni tegeliku põhjusena tuli ennekõike vältida olukorda, et külaelanikud saaks liituda partisanidega.⁹⁹

Kui vähemusrahvuste ümberasustamise korral said inimesed eelnevalt mõningaid ettevalmistusi teha, siis venelaste evakueerimine viidi läbi praktiliselt hetkega. Kohati ei antud inimestele asjade pakkimiseks isegi minimaalselt aega, see tekitas rahva seas suurt meelepaha ja massilist metsa põgenemist. Näiteks Leningradi oblasti Kingissepa rajooni Kotlö küla ümbruse 1400 elanikust (nende seas oli ka ingerisoomlasi ja vadjalasi) oli novembri keskpaigaks metsa põgenenud u 1200 inimest. Tšerno piirkonnas, kus anti käsk Slantsõ kaudu Eestisse asuda u 1400 inimesele, allus korraldusele vaid 80 inimest, ülejäänud põgenesid metsa.¹⁰⁰ Teadaannetes rahvale lubati evakuatsioonist kõrvalehoidjaid kohelda kui bandiite ja karistada neid Saksa sõjaseaduste kohaselt täie karmusega.¹⁰¹

Leitnant Lööke arvates oli venelaste evakuatsioon läbi viidud väga halvasti. Rahvas ei saanud mõnel pool isegi käsipakke kaasa võtta. Näiteks Tšerenkovitsas kutsuti kõik külaelanikud kokku ja saadeti ilma asjade ja üleriieteta Moloskovitsa¹⁰² jaama, kus nad rongi peale pandi. Nende hulgas oli ka mitmeid eestlasi ja soomlasi. Üldisel hinnangul oli see veel koledam kui bolševistlik küüditamine, siis lubatud vähemalt sooje riideid

⁹⁶ Volkstumsarbeit im Kommandobereich bzw. Rückw. Heeresgebiet. Einsatzkommando 1 Volkstumsreferent. Vermerk 22.1.1944. Leutnant (estn.) Jaan Lööke: RA ERA.R-819.1.9, l. 20–21.

⁹⁷ Aruanne, I, 329.

⁹⁸ Bereichskommandantur in Jamburg. Befehl der Kommandantur. Zur sofortigen Bekanntmachung an die Bevölkerung (betr. Evakuierung), 10.11.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 85.

⁹⁹ Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden*, 338.

¹⁰⁰ Wochenbericht über die "Eva". Jamburg, den 15.11.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 81–83.

¹⁰¹ Bereichskommandantur in Jamburg. Befehl der Kommandantur. Zur sofortigen Bekanntmachung an die Bevölkerung (betr. Evakuierung), 10.11.1943, l. 85.

¹⁰² Moloskovitsa (vn Молосковитцы) on küla Leningradi oblastis Volossovo rajoonis.

kaasa võtta.¹⁰³ Domaškovitsi külas aeti kõik mehed 9. novembri varahommikul Saksa sõdurite poolt kokku ühte majja, mis sõdurite poolt sisse piirati. Õhtul anti teada, et järgmisel hommikul transporditakse nad külast minema, koju asjade järele kedagi ei lubatud, pere pakid tuli naistel öö jooksul kokku panna.¹⁰⁴

Saksa võimud rakendasid mitmeid jõumeetodeid, mida leitnant Felix Piht on kirjeldanud järgmiselt:

Kulnevos aeti inimesed 28. oktoobril Feldgendarmerie¹⁰⁵ poolt külast välja. Ka need, kes olid vabatahtlikult soovi avaldanud ümberasumiseks Eestisse ja kes omasid passierscheini.¹⁰⁶ Inimestele ei antud võimalust isegi paremaid riideid selga panna või kaasa võtta. Seevastu hakkasid Feldgendarmerie allohvitserid inimeste silmade all omale välja otsima kõlbulikke esemeid. Võeti kaasa liha, seep, vildid. Inimesi aeti välja püstolitega. Hirmutamiseks lasti kass maha. [...] Pleschewizy¹⁰⁷ küla protesteeris niisuguse vägivalda vastu ja keeldus kaasa minemast, inimesi peksti armutult. Moloskovitsa jaama toodi hobusel mees, kellel arvasi vähe elulootust olevat. Kellegi naisel olid käed, jalad paiste pekstud, nägu sinine. Põhjuseks oli see, et nad ei olnud oma asju õigeaegselt valmis pannud kuna evakueerimiskäsk tuli liiga hilja.¹⁰⁸

Ligi 30 000 Eestisse saadetud vene rahvusest evakueeritud suunati Tapale või Paldiskisse.¹⁰⁹ Eesti julgeolekupolitsei hinnangul oli venelaste olukord laagris üldiselt vilets. Nende toitlustus oli puudulik, levisid mitmed nakkushaigused. Eriti kehvad olud valitsesid Viljandi laagris, kus asusid peamiselt venelastest raugad, naised ja lapsed.¹¹⁰ Jaan Lööke eetikandekohalt keegi otseselt laagrites nälga ei surnud.¹¹¹

Kui seni oli Venemaalt Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariaati saabunud isikuid, kes ei kuulunud saksa, eesti, läti, leedu või soome rahvusesse,

¹⁰³ Jaan Lööke Vermerk. Betrifft: "Eva", 2.11.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 61.

¹⁰⁴ Jaan Lööke, 3.12.1943: RA, ERA.R-819.1.9, l. 90.

¹⁰⁵ Feldgendarmerie (sks välisandarmeeria) ehk Saksa sõjaväe politsei.

¹⁰⁶ *Der Passierschein* – sissepääsuluba.

¹⁰⁷ Leševitsa küla asub Leningradi oblastis.

¹⁰⁸ RA, ERA.R-819.1.9, l. 58–59p.

¹⁰⁹ EJP B III Osakonna Narva Välisbüroo EJP B III Osakonna Juhatajale, 29.10.1943. Käsitleb: lähemast rinde tagalast evakueeritavaid eestlasi: RA, ERA.R-819.1.4, l. 56.

¹¹⁰ Aktivmärgend. Käsitleb: sõjapõgenikke Eestis: RA, ERA.R-819.1.4, l. 74–76.

¹¹¹ Ülevaade vähemusrahvuste elust ja tööst Ingerimaal 1941–1943 ning sellega seostunud probleemidest, l. 14.

koheldud idatöölisena¹¹² ehk nn ostarbeiteritena,¹¹³ siis nüüd see klausel kaotati ja evakueeritud võrdsustati kohalike venelastega, mis tähendas teatud piirangute kaotamist. 20. detsembril 1943 kuulutas Ostlandi riigikomissar kehtetuks endistele Balti riikidele kehtinud idatööliste määruse (*Ostarbeiterverordnung*), millest tulenevalt võrdsustati nüüdsest idatööliste töötingimused kohaliku elanikkonna omadega.¹¹⁴ Kuna idast saabunud venelasi oli sedavõrd suurel hulgal, siis muutis see keeruliseks erinevate normide rakendamise.¹¹⁵

Venelaste ümberasustamine Eestisse kestis jaanuarini 1944. 14. jaanuaril algas Leningradi alt Punaarmee suurpealetung, jaanuari lõpuks oli rindejoon jõudnud Narva jõe ja Peipsi järveni. 23. jaanuari seisuga oli väegrupi Nord tagalapiirkonnas ehitatava Pantri liini ja rindejoone vaheliselt alalt evakueeritud kokku 303 377 inimest.¹¹⁶

Pärast võimuvahetust Eestis algas äratoodute reevakueerimine. 31. oktoobril 1944 andis Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu (RKN) välja määruse, mille kohaselt tuli sakslaste poolt Eestisse toodud inimesed asustada tagasi oma kodukohtadesse. Selleks moodustati filtratsioonipunktid ja reevakueeritavate kogunemispunkt Keila lähisteles Põllkülla, mille kaudu hakati koju tagasi liikuma.¹¹⁷ 26. jaanuariks 1945 oli Eesti NSV territooriumil asunud filtratsioonipunktidest läbi käinud 25 665 isikut, kellest 5841 avaldasid soovi esialgu Eestisse jääda. Ülejäänud saadeti raudteetranspordiga ida poole. Kuna enamuse kodukohad olid sõjategevuses raskelt kannatada saanud, viidi nad kodukoha asemel kaugemale itta, piirkondadesse kuhu Saksa okupatsioonivõim polnud ulatunud.¹¹⁸

¹¹² Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden*, 369.

¹¹³ Ostarbeiter (sks idatöeline) oli nimetus Natsi-Saksamaa poolt okupeeritud Nõukogude Liidu aladelt (v.a Balti riigid) Saksamaale, aga ka mujale okupeeritud aladele (v.a. okupeeritud N Liidu territoorium (sellest välja jäid Balti riigid)) toodud tööliste kohta. Neile kehtisid mitmesugused piirangud ning nende palgad ja toidunormid olid kohalike omadest väiksemad.

¹¹⁴ Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden*, 372; HA III – Arbeitspolitik und Sozialverwaltung an die HA III – Abt. Wirtschaft, b/Generalkommissar. Betrifft: Ostarbeiterverordnung. 21.12.1943; RA, ERA.R-65.1.2106, l. 15.

¹¹⁵ Plath, *Zwischen Schonung und Menschenjagden*, 371–372.

¹¹⁶ Jürgen Kilian, *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im russischen Nordwesten 1941–1944: Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012), 466.

¹¹⁷ ENSV RKN määrus nr 012, 31.10.1944. “Abinõudest kodanike reevakuatsiooniks, keda sakslased küüditasid Eesti NSV-sse”: RA, ERA.R-1.5.90, l. 56.

¹¹⁸ ENSV RKN esimehe asetäitja A. Kress NSVL RKNi repatrieerimise volinikule kindralpolkovnik Golikovile, 23.1.1945; RA, ERA.R-1.5.116, l. 9–10.

1948. aasta lõpu seisuga oli Eesti NSV-st teistesse liiduvabariikidesse tagasi saadetud 33 130 Saksa okupatsiooni ajal siia sattunud isikut.¹¹⁹ Eestlasi oli lahkujate seas vähe, suure tõenäosusega jäi enamus neist Eestisse, konkreetsemad andmed nende kohta puuduvad. 1959. aastal elas Loode-Venemaa oblastites veidi üle 20 tuhande eestlase, 1989. aastaks oli neid sinna jäänud umbes kümme tuhat. Eestlasi, kes olid sündinud Leningradi, Pihkva või Novgorodi oblastis, elas samal, 1989. aastal Eestis umbes 18 000.¹²⁰

Tagasi esivanemate maal

Eestimaa kindralkomissari andmetel 24. märtsist 1944 oli Eestisse evakueeritud 30 000 venelast ja 24 000 Venemaa eestlast.¹²¹ Arvestades, et kogu idapiiri taga olev eestlastega asustatud ala oli selleks hetkeks läinud Nõukogude võimu alla, võib numbreid eestlaste osas lõplikkeks pidada. Ent milliseks kujunes nende edasine käekäik kodumaal?

Nagu kirjeldavad mälestused ja kinnitavad julgeolekupolitsei aruanded, oli kodueestlaste üldine hoiak põgenike suhtes tõrjuv, mitmete arvates tulnuks nad Eestist ära saata. Real juhtudel on neid “nõukogude eestlasteks” kutsutud. Kuna sõjapõgenikke oli erinevaid, ei suudetud tihti vahet teha, kes Venemaalt tulnu seas oli eestlane, kes venelane. Paljude jaoks oli sõjapõgenike näol tegu ohtliku nõukogudemeelse seltskonnaga, kes ilmutab esimesel võimalusel oma tõelist palet. Eriti selgelt oli selline suhtumine tajutav rindelähedastes piirkondades, kus partisanidest spioone oli lojaalselt meelestatud sõjapõgenikest üsna raske eristada. Kohalikke häirisid esmalt abipalujatena käitunud, kuid aja jooksul kohati üsna sõgedaks ja nõudlikuks muutunud põgenike sajatused ning ähvardused, nagu näiteks “sakslastele annate küll süüa, aga meile ei anna, küll me hiljem asjad selgeks teeme”.¹²²

Alust hirmudeks andis nakkushaiguste levimine. Kohalikud on korduvalt palunud sõjapõgenike liikumisvabadust piirata, hoidmaks ära haiguste levikut. 1944. aasta suvel kasvas kiiresti tüüfusse haigestunute arv

¹¹⁹ Statistiline aruanne välisriikidest Eestisse repatrieeritud isikute kohta ajavahemikul 1945–1948 ja sama ajavahemiku jooksul Eestist väljasõitnud välismaalaste ja Nõukogude Liidu piirkondadest Eestisse tagasi tulnud isikute kohta 10.03.1948–21.12.1948: RA, ERA.R-1789.1.43, l. 7–8.

¹²⁰ Hill Kulu, *Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest* (Tartu: Tartu Ülikool, 1992), 54.

¹²¹ Evakuierung von Estland-Russen aus dem Gefechtsgebiet. Generalkommissar in Reval an den Herrn Reichskommissar für das Ostland. Reval, 24.3.1944: LVVA, P-70.5.72, l. 499.

¹²² “Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944”, 313.

Virumaal. Tehti küll kaitsesüstimisi, ent kuna ravimite tagavarad olid piiratud, esines sealkandis arvukalt surmajuhtumeid.¹²³

Üldist rahulolematust tekitas asjaolu, et võimud ei keelanud ära põgenike kerjamist. Seitsmeaastase poisikesena Eestisse ümber asunud Gennadi on oma pere lugu meenutanud järgmiselt:

Ühel hommikul ajas ema lapse üles ja ütles, et meil tuleb kodu maha jätta. Oli tulnud käsk Eestisse evakueeruda. Meil polnud aega ega võimalust midagi eriti kaasa võtta. Põgenikke oli palju. Enne, kui raudteejaama jõudsimel, algas lahing sakslaste ja venelaste vahel. Pärast lahingut pandi ellujäänud suurde küüni, anti ainult vett, süüa ei antud. Paari päeva pärast aeti kõik rivvi ja pandi koos sõduritega vagunisse ja viidi Tallinnasse, kus öeldi, et olete vabad. Meil polnud kuhugi minna, ei olnud süüa ega riideid. Ema kerjas tänava peal lastele leiba.¹²⁴

Õnneliku juhuse tõttu sai Gennadi ema tänaval kokku ühe kauge sugulasega, kes neile oma talus tööd ja ulualust pakkus.

Kuigi Saksa võimude jaoks omasid ümberasunud tööjõuna tähendust, ei olnud nende rakendamine piisavalt läbimõeldud. Tuldi ju peredena koos väikelaste ja raukadega, kes kõik majutamist ning toitmist vajasisid. Seega said kartused, mis inimesi äratuleku eel valdasid, teoks. Neile ei jagunud elukohti ega sööki. Põgenike seas oli üsna palju neid, kellel polnud Venemaalt tulles praktiliselt midagi kaasa võtta või kes toodi kiirkorras ära viimaste aktsioonide käigus. Töövõimetute ja laste varustamine pidi käima Eesti Rahva Ühisabi¹²⁵ kaudu, kuid neil ei jagunud ressursse, et kõiki nõudmisi rahuldada.

Paremini läks neil, kellel oli koht kuhu Eestis tulla ja keda sugulased olid valmis aitama. Näiteks muretses Alma (sünd 1927) vanaema vennapoeg, kes töötas raudteel, 1943. aasta hilissügisel vaguni, millega vanaema koos tütarde peredega Eestisse koliti. Vagunisse laaditi kogu kraam ja loomad. Neil oli Virumaal sugulaste juures talu valmis vaadatud, kuhu siis elama asuti.¹²⁶

Ka Ella (sünd 1928) vanaisa tuli koos poegade ja kogu varaga enne venelaste pealetungi Narva tagant ära. Kaasa võeti kariloomad, viljasaak, talutehnika ja muu vara. Nemad said Eestis hästi hakkama. Küll aga ei tahtnud vanaisa enam tagasi minna Virumaale, sinna kust ta noorena ära oli

¹²³ "Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944", 314.

¹²⁴ EKM EKLA, f. 342, nr 1904 (Gennadi Torokvei).

¹²⁵ Jaak Siinmaa, *Eesti Rahva Ühisabi (1941–1944)*, bakalaureusetöö (Tallinn: Tallinna Ülikool, 2012).

¹²⁶ EKM EKLA, f. 342, nr 1806 (Alma Kään).

läinud, ta oli häbenenud oma vaesust siinsete eestlastega võrreldes.¹²⁷ Ella vanematel puudus aga koht kuhu tulla. Nii paigutati tema pere nagu enamus tulijatest esmalt laagrisse.

Lõpuks olime Paldiskis. Kotid laoti perroonile pikka ritta. Igaüks otsis oma. Midagi ei läinud kaduma! Meid majutati endisesse kahekordsesse töölistmajja II korrusele. Toas oli ees kolm peret, kaks neist lastega. Üks nurk oli tühi. Laotasime madratsid põrandale, tekid, padjad peale. Toiduks anti viil leiba ja kulbitäis suppi päevas. Kes hilines jäi sellestki ilma. Leib toodi majja hobukaubikuga (kast millel riivulid sees). [...] Paldiski pommitatud kiriku juures oli “orjaturg”. Sinna tulid talunikud, enamasti nooremad naised, endale tööjõudu otsima. Ega meie seaski noori terveid mehi olnud. Võeti nooremaid naisi suuremate lastega. Nad töid ka talutoitu, leiba ja pekki. Ema andis ära oma laia abielusõrmuse ja sai selle eest kahekilose leiva ja tüki soolapekki.¹²⁸

Kuna töökätest maal oli suur puudus, leidis enamik põgenikest rakendust talumajapidamistes. Põgenikud osutusid taludele küll vajalikuks, ent siiski suhteliselt ebakindlaks tööjõuks. Talupidajatele oli riivavaks asjaolu, et nii mõnigi neist otsustas kõige kibedamal tööajal järsku mujale minna, kus paremat teenistust pakuti.

Kitsikus pani inimesi lahendusi otsima. Kuigi sugulastele pandud lootused olid kõrged, ei pruukinud taaskohtumised just toetavad olla, 1920.–30. aastatel olid paljud kontaktid katkenud, lahusoldud aastad, hoiakud ja eelarvamused avaldasid oma mõju. Ka Ella vanemad saatsid oma sugulastele kirju, tihti tsariaagsetel aadressidel.

Lõpuks tuli kiri minu ema onupojalt Virumaalt Rägavere vallast. Ema vastas. Meil oli ümbrikke kaasas ja marke sai osta. Järgnes toidupakk rukkijahu ja soolapekiga. Oli ka viimane. Isal oli jalad paistetanud ja ta ei tõusnud enam asemelt. Ühtegi vastust kirjadele ta ei saanud. Vennal oli jalgade ja põlvede peal suured paised. Ema pani peale uriinilapid. See aitas. [...] Viimaks ema onupoeg võttis meid käendusele. Saime dokumentid korda. Meid koliti raudteejaama, pandi rongile. Ühel aprillikuu õhtul rong peatus Kabala jaamas. Panime kotid pakiruumi ja vantsisime läbi sulalume ja veesoonikute ema lapsearu mälestuste järgi Maasika talusse. Oli laupäeva õhtu. [...] Pererahvas, onu ja onunaine olid saunas käinud. Meile kaeti laud sellest, mis õhtusöögist jäänud. [...] Peatusime Maasikal kuu aega. Rääkisime sõjajutte. [...] Vastu võeti meid nii ja naa. Isa oli õnnetu, et enam kedagi ei leidnud. [...] Hiljem leidis ühe

¹²⁷ EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

¹²⁸ *Ibid.*

onutütre, kuid ta suhtus meisse kui “sealt” tulnutesse. [...] Maasika talust kolisime ära ühte mõisaaegsesse Ulvi mõisale kuulunud magasiaita. [...] Meie käisime emaga hilissügiseni taludes tööl.¹²⁹

1944. aasta kevadel püüti üht osa põgenikest sõjaliselt olulistel töödel rakendada, seda eriti piiriäärses Petseri maakonnas, mis oli ülekoormatud evakueeritute ja vabastatud sõjavangide poolt. Seal hakkasid kohalikud elanikud sõjapõgenikke ettenähtud kogunemiskohtadesse viima. Sellest tekkis aga tüli Saksa sõjaväevõimudega. Viimaks anti neile põgenikele, kes olid Eestisse saabunud enne 1944. aasta veebruari ja siin elamisloa saanud, õigus oma asukohta edasi jääda. Ülejäänud põgenikud hõivati sõjaväetöödega, ent aktsioon tervikuna kukkus läbi, sest osa tööle rakendatuid põgenes, kuna valve nende üle oli liialt nõrk.¹³⁰

Ümberasumine Eestisse, kohanemine siinsete olude ja inimestega ei kulgenud valutult ega kiiresti. Probleemaatiliseks kujunes ka noorte hariduse omandamine, üleminek venekeelselt õppelt eesti keelsele ei sujunud lihtsalt, paljud eelistasid õpinguid jätkata vene koolis. Ella läks Eestis kooli 1943. aastal:

[...] läksin Põlula kooli 5. klassi, vend läks 1. klassi. [...] Algus oli raske küll. Wiedemann¹³¹ oli välja mõelnud palju uusi sõnu, mis meie keelepruuki polnud veel jõudnud. Alguses võõristati mind. Olin ainuke “sealt”. Varsti harjuti ära. Õppisin eesti ja saksa keelt. Vene keel tuli muidu kätte. Kõige hullem oli pimedus. Õppisin “tattnina” valgel. Lõpetasin kooli 1945. a. Rahu ajal! Koolijuhataja August Eiber valis välja lõpetajate hulgast kuus õpilast ja viis Rakvere Õpetajate Seminari. Tegin katsed (patuga pooleks) läbi, ma ei oska laulda. [...] Linnas sain voodikoha ja töölaua. Muud polnudki vaja. [...] 1949. a lõpetasin RÕSi algklasside õpetaja kutsega.¹³²

Paljude laste eneseteostus jäi aga poolikuks. 1937. aasta sündinud Gennadi tunnistab, et sõja ajal kodutuks jäänuna ei tekkinud tema perel kaua paikset eluaset, pidevalt liiguti ühest kohast teise, ikka sinna, kus oli võimalik ära elada, töötati maatöödel, kolhoosis, sovhoosis.

¹²⁹ EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

¹³⁰ “Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944”, 358–360.

¹³¹ Ferdinand Johann Wiedemann (1805–87) oli saksa-rootsi päritolu eesti keele uurija, tema koostatud mahukas eesti-saksa sõnaraamat oli pikalt rikkalikem eesti keele varamu. Antud juhul on mõeldud ilmselt keeleteadlase Johannes Aaviku (1880–1973) keeleuenduslikku sõnavara.

¹³² EKM EKLA, f. 342, nr 1807 (Ella Vahtra).

Sõda muutis minu ja meie pere elus väga palju. Jäime ilma koduta ja varata, ema kaotas abikaasa, meie lapsed jäime ilma isata. Minule ja mu eakaaslastele sai osaks lapsepõlv täis sõjakoledusi, nälga ja vaesust. Me jäime ilma korralikust haridusest, sest vaja oli varakult iseseisvalt tööle minna. Aga saatus oli meie pere vastu siiski armuline. [...] Kolm korda oli meil võimalus sõja tõttu elu kaotada: esimest korda Leningradi lähistel läbi rindejoone tulles, teine kord Klooga tuleriidalt napilt pääsedes¹³³ ja kolmas kord metsavendade eest pääsedes. Positiivne oli aga see, et sõda tõi meid jälle tagasi kodumaale, Eestimaale.¹³⁴

Otsus 1920. aastatel Venemaale jääda oli pereti erinevatel kaalutlustel sündinud, mis kindlasti kodumaa unustamist ei tähendanud. Kirjapanud lugudest kumab läbi, osadel avatult, teistel peidetumalt, igatsus Eesti järele. Võimalus esivanemate maale naasta realiseerus Peipsi taha jäänutel 1943–44, kellele vabatahtlikult, kellele sunniviisilises või soovimatus korras. Nende seas oli neid, keda siin oodati ja toetati, samas kui suur hulk 20 tuhandest siiajõudnust veel aastaid hiljem põgeniku kombel endale tööd ja eluaset otsisid. “Sealt” tulnu nimetus jäi neid Eesti ühiskonnas varjuna pikalt saatma, mida kinnitab ka see, kui vähe me nende inimeste saatus-est tänini teame.

Ka Tiiu (sünd 1930) ema igatsuseks oli kord Eestisse tagasi tulla, tema isa (töötas metsaülemana) oli 1938. aasta repressioonides hukatud. Ema igatses “oma vanemate, õe, vendade ja Eesti järele. Ta laulis ilusaid Eesti laule ja rääkis oma lastele, kui ilus on Eestis, kui ilusad metsad, jõed ja järved on Eestis. Ja kui imeilus puu kasvab Eestis – see on elupuu. Korduvalt püüdis ta tagasi saada Eestisse, aga ei saanud. Saatus viis teda aina kaugemale Eestist.” Tiiu ema suri 1944. aastal kodumaale tagasi jõudmata, kuid tema kolm tüdruku (sündinud 1929, 1930 ja 1937) leidsid omal käel 1945. aastal tee vanaema juurde Elvasse. “Sõda võttis meie perelt kõik, ta võttis kõige kallima, meie ema, keda me nii vajasime. Sõda põletas ära meie kodu. [...] Aga Eestis meie koolitee jätkus”, tüdrukutest said meditsiiniõde, õpetaja ja metsainsener. “Tänutundega meenutame vanaema, tädi ja tema abikaasat.

¹³³ Gennadi pere viibis 1944. a sügisel Klooga põgenikelaagris, mis asus Vaivara koon-
duslaagri süsteemi kuulunud Klooga harulaagri kõrval, kus nad olid tunnistajateks
septembris aset leidnud massimõrvale. Punaarmee kiire pealetungi tõttu lasti 19.09.1944
Kloogal maha ligi 2000 koonduslaagris kinnipeetavat juuti, enamiku laibad põletati
tuleriidal, mille ohvrid ise kokku olid kandnud. Tegu on ühe suurima Eesti pinnal ühe
päeva jooksul toime pandud veresaunaga, vt Riho Västriku, Meelis Maripuu, “Vaivara
concentration camp in 1943–1944”, *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian Interna-
tional Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Tallinn, 2006), 738.

¹³⁴ EKM EKLA, f. 342, nr 1904 (Gennadi Torokvei).

Meil on kolme peale kokku 21 lapselast.”¹³⁵ Nõnda leiame nende ümberasunute lugudest nii siirast tänutunnet kui kibedat pettumust.

Kokkuvõtteks

Saksa okupatsiooniaeg tähistas eestlastele sarnaselt paljudele teistele rahvustele mitmeid ümberpaigutamisi, mis tulenesid natsionaalsotsialistliku režiimi etnoliitilistest sihtidest ning sõjalistest vajadustest. Kõrvuti Eestis läbiviidud etniliste puhastuste, arreteerimiste jt karistusaktioonidega¹³⁶ toimusid siin ka mitmed rahvuspõhised ümberkorraldused.

Sellal kui vähemusrahvusi, sh eestlasi Loode-Venemaalt ära tooma hakati, organiseerisid Rootsi võimud 1943–44 umbes 4100 eestirootslase ümberasumise (operatsioon “Kleiner Grenzverkehr”).¹³⁷ Üks osa põgenes Rootsi oma paatidega. Umbes 7000-e ümber asunud rannarootslase seas oli ka ligi kaks tuhat eestlast,¹³⁸ Kusjuures rootslaste poolt tühjaks jäävatesse küladesse tulid ennekõike Venemaalt evakueeritud eestlased ja venelased.¹³⁹

1943. aasta algul hakkas kasvama Eestist Soome põgenenute arv, kellest enamuse moodustasid mobilisatsiooni eest põgenevad kutsealused.¹⁴⁰ Saksa vägede taandumisel puhkes augustis-septembris massipõgenemine, mis haaras umbes 70 000 inimest. Enne seda, 1944. aasta algul, kui sõjategevus Eesti piiridele jõudis, asustati sundkorras ümber kümneid tuhandeid rindetsooni jäävaid elanikke, mis tõi Eestisse sõjapõgenike laviini, kellest osa Soome või Saksamaale edasi transporditi. Oktoobris 1944, kui Hitler andis käsu Sõrve poolsaare kaitsmiseks, evakueeriti sealt sundkorras Saksamaale kogu tsiviilelanikkond, umbes 2500 inimest.¹⁴¹ 1944. aasta jooksul viidi Tallinna keskvanglast ära esmalt Stutthofi koonduslaagrisse ja seejärel järgmistesse koonduslaagritesse edasi ligi 2500 vangi, kelle seas oli ka Venemaalt evakueeritud. Umbes 500 Stutthofi koonduslaagrisse viidud isiku

¹³⁵ EKM EKLA, f. 342, nr 1796 (Tiiu Särg).

¹³⁶ Saksa okupatsiooni ajal hukati või suri vangistuses 7800 Eesti Vabariigi kodanikku (neist umbes 1000 olid juudid), vt Aigi Rahi-Tamm, “Inimkaotused”, *Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide ajal 1940–1991* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), 34.

¹³⁷ <<http://entsyklopeedia.ee/artikkel/eestirootslased2>> (11.01.2017).

¹³⁸ Edgar Saar, “Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel”, *Tuna*, 3 (2004), 65.

¹³⁹ “Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944”, 310.

¹⁴⁰ Kokku põgenes Saksa okupatsiooni ajal Soome ligi 5000 inimest, vt Kaja Kumer-Haukanõmm, “Teise maailmasõja aegne eestlaste sundemigratsioon Läände”, *Acta Historica Tallinnensia*, 17 (2011), 100.

¹⁴¹ Kriegstagebuch Burchardi (16.–31.10.1944), 27.10.1944, S. 474: Geleitlagen 27.10.–18.11.1944: BA MA RM 45-I/246.

sünnikohaks on märgitud Venemaa. Olemasolev andmestik ei võimalda analüüsida, palju nende seas oli 1943–44 Venemaalt evakueeritud, paljud neist olid varasemalt Eestisse opteerunud.¹⁴² Sõja ajal viidi Saksamaale vabatahtlikult või sunniviisiliselt tööle 13,5 miljonit võõramaist inimest.¹⁴³

Lisaks tuleb arvestada Eestisse toodud sõjavangidega ning kümnete tuhandete Saksa armeesse mobiliseeritud meestega,¹⁴⁴ nagu ka 1941. aastal nõukogude tagalasse evakueeritute, kes sealt 1944–47 gruppina tagasi hakkasid tulema. Selleks avati 1944. aasta detsembris evakuatsioonipunkt Kiviõlis, mis märtsis 1945 Põllkülla üle viidi. Tulijate hulgas oli ka palju Siberisse ja mujale Venemaale väljarännanud ning nende järeltulijaid.¹⁴⁵ Sellisel oli Eesti ala haaratud erinevatest rahvastiku liikumistest.

Neil aastail sai paljudele Loode-Venemaal elanud eestlastele teoks naasmine “lootuste maale”, esialgu omal jõul hiljem organiseeritult. Süvenev nälg, rasked elutingimused, partisanide ja okupatsioonivõimude hirmuteod kannustasid ära tulema ka paljusid kõhklejaid. 1943. aasta septembris käivitatud operatsioon “Roboter” muutis ümberasumise sunniviisiliseks. Kuigi ametlikes teadaannetes rahvale oli rõhk pandud läbiviidava aktsiooni kaitseeloomule, oli rindejoone ja kaitseliini vahelise ala tsiviilelanikkonnast “puhastamine” ajendatud ühelt poolt vajadusest takistada kohalike elanike liitumist vastupanuliikumisega, teisalt Ostlandi kasvavast vajadusest täiendava tööjõu järele. Pealetungivale Punaarmeele ei tohtinud küladesse jääda mingit varju ega tuge. Sundevakueerimise tulemusel algas külaelanike massiline metsa põgenemine, evakueerida jõuti tsiviilelanikest kaduvväike osa, mis tähendas siiski umbes 30 000 vene rahvusest isiku Eestisse saatmist. 1943. aasta venelaste sundevakuatsioon Leningradi oblastist Eestisse on võrreldav Nõukogude võimu poolt toimepandud deporteerimisega. Sealsete eesti külade jaoks tähendas eestlaste lahkumine kogukonna lagunemist, millega koos hävis ka nende poolt rajatud kultuurmaastik, just nii nagu Ilmar Arensi seda kinnitanud on.

¹⁴² Eesti Mälu Instituut koostas aastail 2013–2014 Eesti Rahvusarhiivi toel andmekogu Teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest <<http://www.mnemosyne.ee/rahvuskaslased-saksa-koonduslaagrites/lang/et>> (15.03.2017).

¹⁴³ Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz* (Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001), 253.

¹⁴⁴ Hiio, “Eesti üksustest Wehrmacht’i, SSi ja politsei ning Relva-SS-i alluvuses Teise maailmasõja ajal”, 255.

¹⁴⁵ Siret Haller, *Reevakueerimine Nõukogude tagalast 1944–1945*, magistritöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm (Tartu ülikool, arhiivinduse õppetool, 2011). 1941. a evakueeriti u 25 000 inimest nõukogude tagalasse, sealt reevakueeritute arv ulatus 1944–47 u 18 000-ni. Siberi eestlaste ümber asumine Eestisse jätkus ka järgnevatel aastatel.

ABSTRACT: Back to the ancestral homeland: the evacuation of Estonians from Northwestern Russia in 1942–44

For Estonians, similarly to many other peoples, the German occupation (1941–44) stood for massive relocations of people that stemmed from the ethno-political aims and military needs of the National Socialist regime. The evacuation to Estonia in 1942–44 of Estonians who lived in areas to the east of the Estonian border – in Ingria, the region beyond Lake Peipus (the former county of Oudova), and the Luga River and Pskov area – is the focus of this article. This was an operation to bring ethnic Estonians who had emigrated to Russia before World War I back to their ancestral homeland.

According to the plan of the head of the German SS and Police Heinrich Himmler, the approximately 80,000 Russians who lived along Estonia's eastern border were to be settled to the east as an element foreign to Estonia both racially and in terms of their mentality and to replace them with the Estonians living on the eastern side of Lake Peipus. To this end, the Germans, Estonians, Baltic Finns and minorities of other origins living in Russia had to be registered first so that they could be resettled in Germany, Estonia, Finland or elsewhere. The registration of ethnic groups that began in October 1941 was completed in Ingria in February 1942. More than 81,000 persons were registered, among them over 12,000 Estonians. Registration continued in the Oudova area and elsewhere in 1942–43. The “yellow card” issued to registered persons permitted them to resettle. The evacuation of Germans began in January 1942. A while later, Estonians also received permission to relocate into Estonia via Narva. This initially took place on a voluntary basis and by the means of the people themselves. The organised extraction of Estonians began in the summer of 1942, while the more massive resettlement took place in 1943. Above all, difficult local conditions, especially hunger, frequent attacks by partisans, and the high-handed behaviour of the German authorities, forced the inhabitants to leave. Yet since there was a great deal of uncertainty concerning what lay ahead, many people were hesitated to leave.

The situation changed in 1943, especially in the latter half of the year, when an offensive of Soviet forces was expected in the Leningrad area. On 21 September 1943, the supreme commander of the rear area of Army Group Nord Kuno-Hans von Both gave the order to implement Operation *Roboter*. According to this plan, not a single “person who could be put to use” was permitted to be left behind. Four routes were prescribed for the evacuation. A large number of people were brought across Lake Peipus on barges. The forcible evacuation of minorities that began in September was

followed by the evacuation of local Russian inhabitants in October, which was carried out violently and at an accelerated pace, causing the inhabitants to flee to the woods en masse. Approximately 30,000 Russians were brought to Estonia in the course of this operation.

Approximately 24,000 Estonians made it to Estonia in 1942–44. Most of them were put to work in agriculture. While the first Estonian resettlers were permitted to bring as much livestock, grain and property along with them as their means of transportation allowed, those who came later had to settle for bringing a few pieces of hand baggage. There was not enough food or places to live in Estonia. Those evacuees whose relatives invited them to stay with them were in a better situation. Most evacuees who had not found any relatives were housed in camps, from where they moved around chaotically looking for work and shelter, thus arousing fear in the local inhabitants of the spread of contagious diseases and annoyance due to the begging that ensued. Although farmers desperately needed a helping hand, the refugees often proved to be unreliable.

After the Great Terror of the 1930s, in the course of which Estonians in the Soviet Union were murdered on the basis of their ethnic attributes, many regretted that they had not opted to return to Estonia in the 1920s. The dream of passage to Estonia came true in 1942–44 in a rather unexpected way, yet a number of disappointments were in store. The general attitude of Estonians living in Estonia was standoffish towards them as people who had come from “over there”, or the land of the Soviets. Contacts between families had been severed in the 1920s and 1930s. Attitudes, prejudices, fears and the years spent apart generated distrust and estrangement, which in some cases persisted for years. The evacuation of Estonians also meant the final collapse of the Estonian villages and the cultural landscape in Northwestern Russia. About ten thousand Estonians still lived in the oblasts of Northwestern Russia in 1989.

KEYWORDS: National Socialist regime, resettlement of minorities, Estonians in Northwestern Russia, cultural landscape, adaptation in homeland

AIGI RAHI-TAMM (b. 1965) is an Associate Professor of Archival Studies at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

ARGO KUUSIK (b. 1972) is a Research Fellow at Estonian Institute of Historical Memory, doctoral student at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51014 Tartu, Estonia. E-mail: aigi.rahi-tamm@ut.ee

